

Бобожон Тарроҳ ʼАзизов — Ходим

ХОРАЗМ НАВОЗАНДАЛАРИ

**XIX аср охири — XX аср бошларида
Сайид Муҳаммад Раҳимхони соний
даврида яшаган шоирлар ҳақида
эсдаликлар**

Тошкент
Ғафур Ғулӯм номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

*Йирик давлат арбоби, шоир ва бистакор, адабиёт
ва санъат ҳомийси Муҳаммад Раҳимхони соний —
Ферузнинг 150 йиллигига бағишланади.*

Нашрга тайёрловчи — ДАВЛАТЕР РАҲИМ

© Ғафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 1994 йил.

A 4702620100 — 82 буюртма, 94
M352(04) — 94

ISBN 5-635-01428-3 ,

ҚАМАР ВА САМАР

XIX аср Хоразм адабий ва маданий муҳити осмонида Муҳаммад Раҳимхони соний — Феруз қамар янглиғ порлаб турдиким, бунинг самари ўлароқ унинг атрофига истеъдодли шоирлар, бастакору санъаткорлар юлдузлар янглиғ йиғилиб, ғазаллар айтдилар, девонлар битдилар, куй ва қўшиқлар ижод этдилар. Зеро, ижод аҳли меҳру мурувватга муштоқ бир тоифа. Улар меҳр кўрган, қадр топган жойда ижод булоғи тўхтовсиз қайнайверади, маънавият юксалаверади, миллий ифтихор чечак очаверади.

Бинобарин, ўлкамиз маънавий-иқтисодий тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк зотлар фаолиятини ўрганиш бугунги кунимиз ва келажак учун ғоят муҳим аҳамият касб этади. Бироқ яқин ўтмишда улуғ аجدодларимиз мероси тоталитар мафкура томонидан абадий «музлатиб» қўйилган эди. Ўлкамиз кўкида порлаган истиқлол қуёши туфайли гўё абадий туюлган музликлар эриб йўқ бўлди, тарихимизни ўрганиш, тақиқ остига олинган бебаҳо маънавий бойликларимизни халққа қайтариш имкони туғилди. Нашриётимиз фидойи, ватанпарвар, жонкуяр муаллифлар билан ҳамкорликда бу борада бир қанча ишларни амалга оширди. «Қуръони карим» таржимасининг аввало «Шарқ юлдузи» журналида, сўнг китоб ҳолида чоп этилиши («Чўлпон» нашриёти билан биргаликда),

«Темур тузуклари»нинг ўзбек тилида илк бор дунё юзини кўриши, буюк аллома Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларининг икки бора беш юз минг нусхада нашр қилингани, буюк муҳаддис Абу Исо Термизий ҳазратлари, мавлоно Жалолиддин Румийнинг, Хусайн Бойқаро, Феруз, Чўлпон каби мумтоз санъаткорларимизнинг, Ҳерман Вамбери, Мустафо Чўқай, Исмоилбей Гаспирли сингари олимлару арбобларнинг маън этилган асарларининг китобхон қўлига бориб етганлиги — буларнинг ҳаммаси қоғоз танқислиги билан боғлиқ мушкулотларга қарамай нашриётимиз кейинги йилларда амалга оширган ишларнинг бир томчиси, холос. Шу хайрли анъанани давом эттириб, Муҳаммад Раҳимхони соний — Ферузнинг 150 йиллик юбилеи муносабати билан бугун йиллардир тақиқ этиб келинган яна бир асарни — «Хоразм навозандалари»ни эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Бобожон Тарроҳ Азизов — Ходимнинг «Хоразм навозандалари» асари адабиёт ва санъат аҳли ўртасида анчадан бери маълум ва машҳур бўлса-да, шу чоққача чоп этилмасдан келди. Машъум мустамлака тузуми мафкураси уни феодал ўтмишни идеаллаштирувчи, хон ва бекларни кўкка кўтарувчи асар сифатида баҳолаб, тақиқ остига олган эди. Мустамлакачилар ва манқуртлар фикрга қарши фикр билан эмас, болта билан курашдилар, Ватан ва миллатнинг асл манфаатлари учун жон куйдирган олим ва фозил кишиларни йўқ қилиш, тазйиқ остига олиш билангина чекланиб қолмадилар. Даъшатлиси шундаки, улар фикрсизлик, маънавий-руҳий қашшоқлик муҳитини яратдилар, миллатга ўзини танитувчи, миллий ифтихор туйғусини уйғотувчи китобларни — маданий меросни ҳам йўқ қилиш каби кечирилмас гуноҳга ботдилар. 20—30-йилларда уйдан арабча ёзувли китоб чиққанларни диндор, хурофотчи деб, ҳибсга олганларини эсласак, нодир қўлёзмаларни асраб, бизгача етказиб келганлар чи-

накам фидойилик, жасорат кўрсатгани яққол намоён бўлади.

«Хоразм навозандалари» ёзилиши ва сақлаб келиниши ҳам адабиёт муҳибларининг хизматидир. Муаллифнинг ўзи айтганидек, уни бу ишга адабиёт ва санъат ихлосманди, математика тарихига оид асарлар муаллифи Халил Сиддиқов ундаган. Зеро, Бобожон Тарроҳ қирқ етти йилдан ошиқ юрт сўраган, олим ва фозил, адабиёт ва санъат ҳомийси Муҳаммад Раҳимхон иккинчи — Феруз саройида ўн йил ишлаган, хон топшириғи билан шоирларга раҳбарлик қилган, шу адабий муҳитнинг ичида «қайнаган», хоннинг меҳрини ҳам, қаҳрини ҳам кўрган инсондир.

Муаллиф вафотидан сўнг қўлёзма Халил Сиддиқовда сақланган. У кейинчалик дўсти Раҳим Назарийнинг ўғли Давлатёр адабиётга қизиқишидан хабар топиб, қўлёмани унга берган. Шу тариқа, адабиётимиз фидойиларидан бўлган, Феруз ҳақидаги илк тадқиқоти билан тилга тушган Давлатёр Раҳим яна бир хайрли ишга қўл уриб, «Хоразм навозандалари»ни нашрга тайёрлади.

Бобожон Тарроҳнинг бу китоби XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм адабий муҳитида яшаб ижод этган ва кўпчилиги бугунга қадар китобхонга номаълум бўлган шоирлар, Феруз ва унинг фаолияти ўша давр адабий-ижтимоий ҳаёти тўғрисида қимматли маълумотлар берувчи асардир.

Китобда хон ҳимоясида бўлган сарой шоирларининг ижтимоий келиб чиқиши, хулқ-атвори, тақдир тўғрисида сўз юритилади. Муаллиф улар ижодидан намуналар ҳам келтирганида асарнинг қиммати янада ошган бўлурди. Афсуски, объектив сабабларга кўра у бунинг иложини топмаган.

Хотиралардан (шунингдек, бошқа тарихий манбалардан) маълум бўлишича, Феруз адабиёт ва санъат аҳлининг бошини силаб, ҳолидан хабардор бўлиб турган. ижодни рағбатлантирган, Хон саро-

Йига жалб этилган шоирлар моддий-маънавий жиҳатдан рағбатлантирилган, ялқовлари, истеъдодини хор этганлари қилмишига яраша жазоланган ҳам. Ферузнинг бирор кунини навосиз ва назмсиз ўтмаган. Фозил хон Россия асоратига тушган халқнинг ўзлигини маънавийт орқали сақлаб қолишга интилган. Зеро руҳан кучли одамни синдириб бўлмайди, руҳи синган одамни жисман синдириш ниҳоятда осон. Бугун халқимиз Ферузни эъзозлаб, ёд этаётгани бежиз эмас. Бобожон Тарроҳ бошқа шоирлар қаторида Ферузнинг адабиётга қизиқишинигина эмас, мусиқага муносабатини ҳам ёритган. Кези келганда, бошқа хонлардан фарқли ўлароқ, Феруз ўзбек санъаткорлари зумрасини яратиш, тарбиялаш тўғрисида айрича ғамхўрлик қилганини алоҳида айтмоқ керак. Ҳолбуки, масалан, Бухоро саройида кўпроқ бошқа миллатга, хусусан, яҳудий миллатига мансуб санъаткорлар рағбатлантирилган, ўзбек санъаткорларига мусиқа эшиклари кенг очилмаган. Феруз том маънода тараққийпарвар давлат арбоби эди. Унинг даврида биринчи ўзбек киносига, тошбосмага асос солинди, санъат гуллаб-яшнади, нота ёзуви яратилди ва ҳоказо ва ҳоказо.

«Хоразм навозандалари» ўша давр Хоразм адабий-маънавий муҳитининг ўзига хос томонларини кенг ёритиши билан ҳам қимматлидир. Зеро XIX аср иккинчи ярми, XX аср бошидаги Қўқон, Бухоро ёхуд Тошкент адабий муҳити ҳақида кўп ва кенг маълумотлар мавжуд, бироқ Хоразм адабий муҳити тўғрисида маълумотлар ниҳоятда кам эди. Ушбу асар ана шу кемтикни тўлдириб, тасаввуримизни бойитишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Бобохон Муҳаммад Шариф

СУЗБОШИ

Мен бу китобни ёшим тўқсон бешга кирганда, қарилик чоғимда ёздим. Октябр инқилобидан кейин ўзимнинг олдинги ёзган шеърларимни йиғиш билан кўп шуғулландим. Лекин уларнинг ҳаммасини тўплай олмадим. Шу сабабли шеърларимни йиғиб, тўплам қилиш менга муяссар бўлмади.

Шу туфайли сиқилиб, хафа бўлиб юрган чоғларимда хоразмлик олимлардан Халилулло Сиддиқов менга мана шундай эсдалик китобчани ёзишни маслаҳат берди. «Агар сиз шундай асарни ёзиб тамом қила олсангиз, сиздан кейинги авлодларга энгяхши хотира бўлади», деб мenden илтимос қилди. Ана шу илтимос бўйича мен бу китобни ёза бошладим ва бу китобимга «Хоразм навозандалари» номини қўйдим.

Ҳасанмурод қори ва бошқалар ҳам менинг бу китобим каби китоблар битганлар. Бироқ мен уларни ўқий олмадим. Шу сабабли мен ёзган китоб билан улар ўртасидаги фарқ менга маълум эмас.

Менким, Хоразмда XIX асрда, Муҳаммад Раҳим иккинчи даврида шоирларнинг ўттиз бир нафаридан бири бўлган Бобожон Тарроҳ Ходим, хон замонида ижодий иш билан машғул бўлдим ва шу даврда бўлгон бутун шоирларнинг назмларини Муҳаммад иккинчига ўқиб берар ҳамда нашр қилишга ёрдам берар эдим. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг буйруғи орқали шу шоирларнинг назорати

ҳам менга топширилган эди. Уттиз бир нафар шоирнинг бутун аҳволи менга маълум бўлғони учун бу баёнотларни ўз қўлим, ўз фикрим билан ёзиб, ўз қаламим билан битиб, сарҳадиға еткурдим, деб тубанда қўлимни қўяман: Бобожон Тарроҳ Ходим Абдул Азиз ўғли.

Имзо.

1965 йил 1 январ.
Аслидан тўғри: Раҳим Назарий.

ҲАР БИР ШОИР ҲАҚИДА ҚУЙИДАГИ САВОЛЛАР БУЙИЧА ЖАВОБ БЕРИЛАДИ*

Шоирнинг ўз номи ҳам отасининг номи.
Шоирнинг адабий номи.
Шоирнинг туғилган жойи.
Шоирнинг ижтимоий аҳволи.
Шоирнинг илмий даражаси.
Шоир девон тартиб берганми?
Шоир мансабдор бўлганми? Халқ билан
алоқаси қандай бўлган?
Неча ёшдан шоирлик билан шуғулланган?
Шуғулланишига сабаб нима бўлган?
Шоир саз илмидан хабардор бўлганми
ё йўқми?
Шоирнинг ахлоқий томонлари.
Шоир неча ёшда вафот этган?
Шоирнинг жасади қайси қабристонга қў-
йилган?

ШОИР МУҲАММАД РАҲИМХОН ИККИНЧИНИНГ БАЕНИ

Хоразмнинг подшоси бўлиб, номи Муҳам-
мад Раҳим иккинчи, отасининг номи Саид

* Нашрга тайёрловчи изоҳи.

Муҳаммадхон бўлгон. Муҳаммад Раҳим иккинчининг адабий номи Феруз эди. Бу тахаллусни Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи танлағон. Лекин бунда Полвон Мирзобошининг ҳам иштироки бўлгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Хева шаҳрининг Ичкари қалъасидаги Ҳасанмурод Қушбеги қўмида*, подшолиғнинг Кўҳна Арк деган жойида туғилгон. Мунинг сабаби шуким, Хоразмдаги тартибга кўра ҳар бир подшонинг хотуни Кўҳна Аркка келиб туғиши шарт бўлгон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг отаси Хоразм подшоси бўлғони учун ҳам у Кўҳна Аркда туғилгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи беш йиллик эски мактабни биткарган. Мадраса таълимини олгон бўлса ҳам, ўн саккиз ёшда Хоразм тахтига ўтиргондан кейин мадрасага бормағон, лекин Хоразмдаги яхши олимлар билан зиёфат қила бошлаб, аларнинг билимидан фойдалангон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи арабча илмга унча ҳаваскор эмас, кўпроқ форс тилига ҳаваскор эди. Шоирлардан Болта Девон, адабий номи Нодим, Юсуф Харрот, адабий номи Чокар, мен — Бобожон Тарроҳ Ходим, Арабхон мадрасасининг охуни Юсуф Ҳожи Охундан (адабий номи Доий) Саъдийнинг

* Маҳалла, тураржой, қавм.

«Гулистон» ва «Бўстон», Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарларини ўқиб, сабоқдан сўнг салом бериш вақтида ўқигон дарсларимизни Муҳаммад Раҳимхон иккинчига айтганимизда, у хатоларимизни кўрсатиб берар эди. Кўриниб турибдики, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи форсийдан жуда билимдон эди.

Шоир Муҳаммад Раҳимхон иккинчи «Феруз» номи билан девон тартиб бергон. Олти ярим мақом ичинда «Феруз» дегап мақом халқ орасида машҳур.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Хоразм подшоси эди. Дастлаб унинг адолатини ёзмоқ керакму ёки зулминини ёзиш керакму деган масалада мен — Бобожон Тарроҳ Ходим шу хулосага келдимки, унинг арзи дод вақтинда адолати катта, лекин ўзининг атрофидаги заррин қалам девонлариға, вазирлариға ва ҳоказолариға зулми ҳам бўлди. Мен Бобожон Тарроҳ ҳам сарой шоири эдим. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг иккинчи саркори бўлганим ва сарой муҳитини яхши билганим учун ҳам шоҳнинг зулминини аввал ёзишга қарор қилдим.

Биринчи зулми шундан иборатким, Хоразмда энг катта бой, савдогар Абдурасул маки* Хева саройидан қайтиб уйиға ке-

* Моки.

лишида, Муҳаммад Ниёз Девонбегининг мадрасасидан ўтиб, Ших Кабир ота масжидига етканида, пошшоп*ларнинг юзбоши-си Бобожон пошшоп Муҳаммад Раҳимхон иккинчи буйруғига биноан бир ғар хотин бирла Абдурасул макини тутиб, арзи додини эшитади. Пошшоп Абдурасул макини Муҳаммад Аминхон ҳаммомининг ёнидаги заҳкашнинг бўйида Луигаз ғар бирла тутғон бўлиб, Абдурасул макини Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ҳузирига олиб киради. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Абдурасул макини бўғиб ўлдиришга буйруқ беради. Шу тариқа Абдурасул маки бўғиб ўлдирилади. Бу гапни қари чоллардан эшитганман. Мен, Бобожон Тарроҳ Ходим, у пайтларда ёш бўлганман. Абдурасул макини бўғиб ўлдириш воқеасини қариларнинг айтуви бўйича ёзаман.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг амалдорларидан Матмурод Девонбегининг жойида бир тўй бўлади. Бу тўйга подшолиқдан бир киши юбориш керак эди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи ўзи тарафиндан Ўғилжон маҳрамга буйруқ беради. Подшолиқ тарафиндан Ўғилжон маҳрам тўйга борғон. Созчига пул ташлаш вақтида, дастлаб подшолиқдан борғон Ўғилжон пул

* Жаллод.

ташлағон. Кейин Абдурасул макининг қизи Кишжон пул ташлағон. Сўнг тўйға борғон бошқа бойларнинг хотинлари пул ташлаб бўлғондан кейин Абдурасул макининг қизи Кишжон ўртаға чиқиб, созчиға яна пул ташлаб, Ўғилжон маҳрамға айтганмиш: созчиға ташлаган пулингизнинг бўлғониму? Бу гапдан сўнг Ўғилжон маҳрам халқдан уёлиб яна бир озроқ ташлағон. Кишжон ўртаға чиқиб, яна каттароқ пул ташлаб, тағин Ўғилжон маҳрамға қарата: шуғина пул ташладингиз-ку, каттароқ пул ташламадингиз-ку, деган вақтида Ўғилжон маҳрам Кишжонға қараб: подшолиқнинг пули ўлчовли пул, бойларнинг пули ўлчовсиз пул, деган, Шу тўйда подшолиқдан борғон Ўғилжон маҳрамни Кишжон кўп ҳақорат қилғондан кейин Ўғилжон маҳрам тўйни сўвиб қайтгандан кейин Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ҳузурига кирган вақтида хон ундан тўйнинг қандай сўвғонини, бойлардан кимларнинг хотинлари борғонини сўрағон. Абдурасул макининг қизи Кишжон ҳам борғонму, деганда, Ўғилжон маҳрам Кишжонни кўп мақтаб юборған, тақсир, Кишжоннинг кийган кийимлари, ўзининг хушсуратлигини кўрсангиз, жаннатдаги ҳурми деб гумон этасиз, деган. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Ўғилжон маҳрамға, Кишжоннинг мақтовини жуда ошириб юбординг,

они бир кўриш керак, деган. Ўғилжон маҳрам Муҳаммад Раҳимхон иккинчига:— Кишжонни кўриш осон,— дейди. Нечук осон,— деганда Ўғилжон маҳрам айтади:— Тақсир, Хоразмнинг подшоси бўлганингиз учун Кишжонни яқин маҳрамларингизнинг бирига никоҳлаб олиш мақсадида Абдурасул макига Муродали маҳрамни юборасиз. Сизнинг сўзингизни синдирмасдан қизининг жавобини беради. Кейин Кишжонни маҳрамларингиздан бирига олиб берасиз, деган.

Ўғилжон маҳрамнинг берган маслаҳати бирла Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Муродали маҳрамга буйруқ беради. У Абдурасул макининг ҳузурига бориб, мени хон ҳазратлари юбордилар, Кишжон деган қизингизни хон жанобларининг яқин маҳрами Абдукарим маҳрамга никоҳлаб берар экансиз, дейди. Абдурасул маки Муродали маҳрамга:— Бориб хон жанобларига етқуринг. Менинг ўғлимга қизларининг ёки охтиқларининг* бирини берсалар, мен қизим Кишжонни Абдукарим маҳрамга никоҳлаб бераман, дейди. Муродали маҳрам Абдурасул макининг бу сўзларини Муҳаммад Раҳимхон иккинчига келиб айтади. Бу гапни эшитган хон пошшопларининг юзбошисиға Абдурасул макини бўғиб ўлдириш ҳақида буйруқ беради.

* О х т и қ — невара.

Бир ғар хотин бирлан тутилғон Абдура-
сул маки бўғиб ўлдирилғон. Қишжонни под-
шо Абдукарим маҳрамга олиб берган. Қиш-
жоннинг икки ўғли бўлғон: биринчи ўғли—
Исмоилжон, иккинчиси — Ражаббой. Бу
воқеани мен қарилардан эшитганман.

Муҳаммад Раҳимхон кейинги зулми-
нинг баёни.

Қибла Тозабог ривожланиб, обод бўлиб
бораётирғон вақтинда Муҳаммад Раҳим-
хон иккинчи ёзда доимий равишда Қиб-
ла Тозабогда бўлар, қиш вақтинда эса
аҳёнда бир чиқар эди. Хон қиш вақти Қиб-
ла Тозабогқа чиқса, созандалар ҳам эр-
гашар эдилар. Кўпинча созандалар бош-
лиғи Муҳаммад Ёқуб позачи, Муҳаммад
Ҳусайн — адабий номи Мутриб Хонайха-
роб, Абдулла Маҳадик, Худойберган Су-
нито, усулчи Отажон оға, Бобо буламончи,
Муҳаммад Шариф Қамбар, Собир маҳрам-
лар бўлар эди.

Ҳозирда булар вафот этиб кетган. Улар-
дан Муҳаммад Ёқуб позачига шоҳ кўзи ол-
дида эллик қамчи урилди.

Подшолиқ созандалари олти ярим ма-
қомни тўлиқ билар эдилар. Соз чалиниб
турган пайтда Муҳаммад Ёқуб позачи ма-
қомнинг бир учини ташлаб кетди. Бундан
ғазабланган Муҳаммад Раҳимхон Қичик

Мамат маҳрамга Муҳаммад Ёқубни 50 қамчи уришни буюрди.

Муҳаммад Ёқуб позачи Муҳаммад Раҳим иккинчининг эллик қамчисини еб бўлгач, яна келиб созға ўтирди. Шу оқшом шундай соз бўлдики, созандалар, Муҳаммад Ёқуб позачи таёқланғондан кейин бўлғони каби соз бўлмағон, дейдиган бўлдилар. Хон шу оқшом ҳар оқшомга жавоб беражак вақтидан уч соат кейин жавоб берди. Шу оқшом икки марта ўзининг обрўсига ўтди. Бир марта ўтганида косасидаги тангалардан бутун созандаларнинг устига сочди. Биринчи танга сочганида ҳеч ким олмади. Тангалар сочилғон еринда ётди. Иккинчи ўтишинда яна танга сочди. Бу гал сарой шоирларига:— Сизлар ҳам олсанғиз бўлмайдиму,— деганда:— Ажаб, тақсир,— деб, югуришиб бизлар — Болта девон, Комил девон, Бобожон Тарроҳ, Юсуф Харрот — Чокарлар тангалардан олдик. Хон созандалардан Отажон сўтаға:— Сўта, сан ҳам ол!— деб буйруқ берди.— Ажаб, тақсир,— деб Отажон сўта ҳам дарёни (доирани) текис тутди. Танга дарёга потирлаб тушди. Хон ўтиб кетғондан кейин Отажон сўта дарёдаги пулларни этагина солиб, усул қоқмоқға қаради. Хон ҳар куни қайтадурғон вақтидан уч соат кейин Қаландар дўнмасга:— Дўғмани бўғ,—

деб буйруқ берди. Дўғмани бўғ, деб айтса, қайтиш вақти бўлғон ҳисобланарди.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи неча ёшдан бошлаб шоирлиқ билан шуғулланғон, шуғулланишига сабаб нима бўлғон, деган масала муҳимдир. У ўн саккиз ёшинда Хоразм подшолиғи тахтига ўтуруб, арзи дод вақтинда халқнинг арзини сураб, оқшомлиқда зиёфат қилишга бошлағон. Бу зиёфатларнинг бошлиғи Матмурод Девонбеги бўлғон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бутун харажатларни қилиш ҳақида Девонбегига буйруқ берган. Шунингдек, Хон Матмурод Девонбегига мадраса аҳли ичида хушовоз муллалар ва ҳофизлар бўлса, топиб келишни топширган. Матмурод Девонбеги буйруқ бўйича ахтариб, ҳофизлардан Толиб маҳзум, Авазберди эшон ўғли, Худойберди маҳзум, Саъдулла хатибларни топиб келган.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Матмурод Девонбегига, яна топ, деб буйруқ берган. Матмурод Девонбеги Комил Хоразмий, Қози Муҳаммад Қарим ўғлини топиб олиб борғон. Комил Хоразмий ҳам шоир, ҳам мусиқашунос бўлғон. У Муҳаммад Раҳимхон иккинчига Навоийнинг ғазалларидан ўқиб, саз қилиб берғон. Навоийнинг дилнавоз ғазаллари хонга таъсир қилиб, Атойини эса ўзига устоз билиб, шоирлик

қилмоққа қараб, йигирма ёшларида шеър ёза бошлаган. Шоирлик қилмоғиға сабаб шу зиёфат бўлгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг соз ишидан яхши хабари бўлгон. У Полвон мирзабошини Петроградға юборгон. Полвон мирзабоши Петроградда бастакорлардан ўн икки мақомнинг нотасини ўрганиб, Хоразмга келиб, ўн икки мақом нотани олти мақомға ноталаштирган вақтида Муҳаммад Раҳимхон иккинчи ҳам иштирок қилгон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ўзи ҳам «Феруз» мақомини ташкил қилгон. Ҳозирда, Совет ҳокимияти даврида радиоларда Феруз мақомлари айтилиб туради. Демак, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи соз илмидан яхши хабардор бўлгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг вазирлар бирла ўтирғондаги одатларидан бири шундай эдиким, кўзи юмуқ, такага* ёнбошлаб ётган ҳолда, гурунг эт, деб хитоб қилар эди. Агар зўрроқ гурунг этиш кўнглига тушса, вазирларидан бирининг отини айтиб, «Палонкас, гурунг айт»,— дер эди. Ондин кейин гап бошланар эди. Агарда қонуний гап кўнглига тушса, Толиб маҳзумга буюрарди. Агар мақоми паст гап кўнглига тушса, Худойберди маҳзумга

* Така — ёстиқ.

буйруқ қиларди. Агар ондин ҳам пастроқ гап кўнглига тушса, Қаландар дўнмасга буйруқ қиларди.

Бир куни ёнбошлаб ётган еридан туриб ўтириб: «Худойберди, гурунг эт!»— деб айтди. Ҳар гал шуаро устидан гурунг бўлар эди. Бу гал ҳам Худойберди маҳзум:— Тақсир, Чарчи саройида Али маҳрам деган чарчининг бир ўғли бор, Аҳмад деган. Ҳозир чакириб қандай ғазал буйруқ қилсангиз, тайёр қилиб беради,— деди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Қичик Мамат маҳрамга буйруқ бериб:— Чарчи саройидан Аҳмад деган шоирни олдириб, Худойбердининг сўзини синаб кўрамиз,— деди. Бу Қибла Тозабоғда бўлган гап. Қичик Мамат маҳрам киши юбориб, Аҳмаджон Табибийни Қибла Тозабоққа олдириб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ҳузурига киритди. Аҳмаджон Табибий кўса одам бўлиб, юзида примига бир тук йўқ эди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи уни кўриб:— Бу бир ёш бола-ку,— деди. Анда Худойберди маҳзум:— Тақсир, ёш бола эмас, ёши борғон шоир, қандай шеър буйруқ қилсангиз ҳам бажаради,— деб жавоб қайтарди. Худойберди маҳзум, Давлатгалди дўғма ва мен қопида тик турар эдик. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ўзи бошлаб берди: «Шоҳим менга ҳукм айлади хизматда дегил»— мисра-

сининг изини тирка,— деб буйруқ қилди. Аҳмаджон Табибий Давлатгалди дўғманинг ёнинда тик турғон ҳолда ғазални Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг буйруғига мувофиқ тўққиз банд қилиб тайёр этди. Кейин Муҳаммад Раҳимхон иккинчига, биткардим, деди. Хон:— Биткарган бўлса, олиб кел, кўраман,— деб Давлатгалди дўғмага буйруқ берди. Давлатгалди дўғма ғазални олиб келиб хонга узатди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи уни ўқиб кўриб, Худойберди маҳзумга:— Шоир экан-ку бу модарзот?!— деди. Шу-шу хон Аҳмаджон Табибийни саройда олиб қолди.

Хоннинг яна бир одати шу эдики, ҳар кун соатига қараб, эрталаб соат тўққизларда саройга чиқар эди. Бизлар Муҳаммад Раҳимхон иккинчи чиқмасдан ярим соат бурун саройга келиб ўрнимизга ўтирмасак, юз қамчи уриларди. Шу ваҳима бирла бир соат бурун саройга борардик. Хон соат битган вақтида саройга чиқиб ўтирарди. Бир кун у соатга қарамасдан эрталаб чиқиб, арзхонанинг айвонида Кўрбон ўқиб ўтирган экан, биринчи вазир Толиб маҳзум кечикиб келди. Кичик Мамат маҳрамага, буйруқ бериб, Толиб маҳзумни чиқариб ўн қамчи урдирди. Иккинчи Худойберди маҳзум келди. Мунга юз қамчи ур, деб буйруқ берди. Учинчи урганчли Матвафо

Қарвонбоши келди. Матвафо Қарвонбоши ҳам вазирлар қаторина кирар эди. Бироқ унга юз қамчи буюрмади. Бизлар даҳлизда бунга ҳайрон қолиб ўтириб эдик. Шунда Матвафо Қарвонбоши туриб арз этди:— Тақсир, арзим бор.— Арзингни айт!— Дўғмаларингизга юз қамчи меҳрибон бўлғон экансиз. Менга ҳам меҳрибон бўлсангиз,— деганида, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи:— Сан манинг дўғмаммисан? Икки шуллик чарчисан,— деган гапни айтди.

Ҳарамхонага қайтиш вақтинда Қичик Мамат маҳрамга:— Таёқ еганларга беш юз тилло бер!— деб буйруқ қилди. Хоннинг буйруғига мувофиқ таёқ еганларга беш юз тиллодан берилди. Матвафо Қарвонбошига буюрмади ҳам, бермади ҳам.

Хон Муҳаммад Ёқуб Харрот девоннинг одатларини ёқтирмас эди...

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи 47 йил Хоразмда подшолик қилиб, 1910 йилда вафот этди. 18 ёшида Хоразм подшолиғига ултирғон бўлиб, 66 ёшида вафот этди. Бир йил касал бўлиб ётди. Бир қўл ва бир оёғ фалаж бўлиб, ишламай қолди. Унг томони. Халқнинг арз-додини сўрмоққа ярамади. Худоёр Қушбегини чақириб:— Валиаҳдим Исфандиёрга халқнинг арз-додини топширсам деб, сени маслаҳатга чақирдим, сен қандай маслаҳат берасан,— деди. Худоёр

Қушбеги Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг халқ арз-додини Исфандиёрга топширишини маъқул кўрмади.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бошқа амалдорларни чақирмай, Худоёр Қушбегини маслаҳатга чақирғониға сабаб нима бўлғон? Хоразмдаги босмачи туркманлар Русияга бориб, бир ён четда яшаб турган ўрис фуқароларидан ўғирлаб олиб, Хоразм подшолиғиға сотадилар. Бу кишиларни эгалари боғларда ишлатадилар. Боғда улар кўп азоб чекишади. Ниҳоят, бу азобларга чидай олмай, жамлашиб, иттифоқ бирла Николайга* ариза ёзадилар. Ул вақтда Хоразмда почта йўқ. Петроградға борадурғон бир савдогарни топиб, йиғлаб-ёлвориб, бизларнинг шу хатимизни Петроградда почта қутисига ташланг, дейдилар. Савдогар хатни почта қутисига ташлаган. Бу хат Николайга (Александр II га) етиб борган. У хатни ўқиб кўриб, мазмунидан огоҳ бўлиб, бу борада икки комиссия сайлаб, Хоразм подшолиғиға хат ёзилсин, биздан сотилғон беш одамнинг икки баробар пулини тўлаймиз, деган. Александр II томонидан юборилган икки комиссия Муҳаммад Раҳимхон иккинчига хатни киритиб бергандан кейин хон нақиб, меҳтар ва қуш-

* Аслида Александр II га.

бегини чақириб, Александр II дан келган хатни берган. Меҳтархонада мажлис қилиб, бир қарорга келиб, менга айтарсиз, деган. Меҳтархонада бутун амалдорлар йиғилишиб, мажлис қилгон, мажлисда Александр II дан келган комиссия ҳам бўлгон.

Бу мажлисда Раҳматулло ясовулбоши бирла Матмурод девонбеги асирларнинг қайтарилишига қарши чиққан. Қушбеги эса, берилсун, деган. Бутун амалдорлар қушбеги томонида тургон. Бу мажлиснинг қарори Муҳаммад Раҳимхон иккинчига олиб кирилган вақтда хон Раҳматулло ясовулбоши ва Матмурод девонбегининг фикрини қувватлаб, асирларни бермайдургон бўлгон, Александр II га шу мазмунда хат ёзилгон ва икки комиссияга бу хат берилгон. Хатни икки комиссия Петроградга олиб бориб бергон. Александр II уни ўқиб кўриб, мазмунидан огоҳ бўлиб, аскарига Хоразмга босиб бориш ҳақида буйруқ бергон*. Кўпмон (Кауфман) айрисоқолни аскарбоши қилиб Хоразмга юборгон. Йўлда қанча аскар вафот этгон. Кауфман айрисоқол Хоразмга етиб келгон. Александр II

* Аслида чор ҳокимияти Хоразмни мустамлака қилиш мақсадида босқинчилик уруши бошлаган. Бу ерда муаллиф урушнинг асл сабабини тўғри изоҳлай олмаган.

Хоразмни 12 соат қирғин қил, деб буйруқ берғон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи ўрис аскарларига тоб беролмай, Ёвматға* — Тўра вакилнинг ёниға борғон. Александр II Кауфманга, Раҳматулло ясовулбоши бирла Матмурод девонбегини асир қилиб олиб кайт, деб буйруқ берғон. Буйруқ бўйича у Раҳматулло ясовулбоши бирла Матмурод девонбегини асир қилиб олиб кетган. Александр II, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ҳар не мушкул иши бўлса, қушбеги билан маслаҳатлашиб турсин, Худоёр қушбеги Хоразмда доно ва ақлли вазир экан, деб буюрғон. Шу боис халқнинг арз-додини эшитиш масаласида Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Худоёр қушбеги билан маслаҳат қилғон. Худоёр қушбеги хонга:— Таксир, Исфандиёрға мен Хоразм халқининг арз-додини топширишға ризо эмасман,— деганида, Муҳаммад Раҳимхон:— Мен халқнинг арз-додиға ярамасам қандай бўлади,— деган. Худоёр қушбеги:— Тақсир, Оқмачитдаги немис усталарига буюриб, кўтак арава тузаттирамиз. Шу кўтак аравада сизни хотун маҳрамлар тахта қопига чиқариб, дарвоза тегинда Муродали маҳрамга топширишсин. Муродали маҳрам

* Туркманлар.

Якка айвон маҳрамлари Улуғ Мамат маҳрам, Арзхона маҳрамлари Кичик Мамат, Маматжон маҳрам, Қодирберган маҳрам, Азиз маҳрамларга топширсин. Халқнинг арз-додини сўраш вақтинда Давлатмурод маҳрам орқангиздан суяб турсин. Шундай қилиб халқнинг арз-додини сўратамиз,— деганида, бу гап маъқул бўлиб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бир йилга яқин шу тартибда халқнинг арз-додини сўради...

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи 66 ёшида Қўҳна Аркда, ўзининг жойида вафот этди. Касал ётган пайтида Исломхўжа Арёққа* ўтиб, музофот ҳокимининг тилгиромхонасига бориб, Александр II**га тилгиром берди. Александр II дан музофот ҳокимига, мен тарафимдан Хоразмга ўтиб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг касалини кўр ва мен тарафимдан ҳолини сўраб қайт, деб тилгиром келган. Александр II нинг берган тилгирами бўйича Хевага келиб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчини Исломхўжа, Исфандиёр бирла кириб кўрганлар.

Бозор куни Ичондан Исломхўжанинг қайнонаси Хўвважон бика ҳарамхонадан девонга чиқиб, Хоннинг вафот этганлигини Исломхўжага хабар қилди. Исломхўжа

* Арёк — Амударёнинг нариги томони.

** Аслида бу ерда ва пастда — Николай II.

маҳрамхонага кириб, Худойберган шихга мени — Бобожон Тарроҳни айтиб келишга буйруқ беради ва у мени бошлаб келди. Менинг жойим Кўҳна Аркка яқин бўлганлиги сабабли дарҳол етиб бордим. Борсам, Исломхўжа тик турғон экан. Менга қўлидаги ёзилган ёзмасини берди. Хатнинг мазмуни шундай: Қалъа ҳокимларига! Муҳаммад Раҳимхон иккинчи дорулфанодан дорулбақога риҳлат қилди. Хатни олиш бирла дарҳол тўхтовсиз Хеваға — Кўҳна Аркка ҳозир бўлғайсиз!

Бу буйруқни ёзиб ўтирғонимда Раҳимберган маҳрам келиб қолди. Унга ёрдам қил, деб Исломхўжа Раҳимберган маҳрамга буйруқ берди. Бу буйруқни Раҳимберган маҳрам иккаламиз қалъа ҳокимларига ёздик.

Шу тариқа Моноқ ҳокими Бўзжон Баҳодир, Шовот ҳокими Абдулла оталиқ, Урганч ҳокими Абдураҳимбой бирла Оллоназарбой келди. Ундан кейин Бешариқ ҳокими Шоҳмуродбой, Хонқа ҳокими Ҳожибой, Ҳазорасп ҳокими Абдураҳимбой, Тошовуз ҳокими Жуманиёз маҳрам келдилар. Улардан сўнг Хўжайли ҳокими Авазбекхўжа, Кўҳна Урганч ҳокими Шихназарбой, Қўнғирот ҳокими Қутлуғмуродбой, ўн биринчи бўлиб Илонли ҳокими Бобо Девон келдилар. Ҳокимлардан Қўнғирот ҳо-

кими Муҳаммад Раҳимхон иккинчйнинг жаноза намозиға етиб кела олмади. Бошқа ҳокимлар жаноза намозиға ҳозир бўлдилар.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг майитини чиқариш маросими шундай бўлди. Хоразмда тартиб шундоғ эдиким, аввал вафот этгон подшонинг ўрниға янги подшо сайлаб, ондин кейин вафот этганнинг жанозасини ўқийдилар. Кейин янги подшо Кўҳна Аркнинг дарвозаси устиға чиқади. Бутун халққа жар чақирилиб, фалон подшонинг даври деб эълон қилинади.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Александр II* нинг ҳузуриға ҳар йилда бир марта борарди. Қаригон вақтида борғонида Александр II:— Сиз қари одамсиз, ўғилларингизнинг бирисини тайин қилсангиз, шу келиб кетса, нечук бўлар экан,— деган. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бу таклифни қабул қилгон. Хон Хоразмға келгач, бутун амалдорларини жамлаб, уларга Александр II нинг фикрини айтгон ҳамда шундоғ топшириқ бергон:

— Менинг олти ўғлим бор. Шулардан қайсисини маъқул топсангиз, ўша Петроградга, Александр II га бориб айтсин. Ҳам менинг вафотимдан кейин ўрнимга

* Аслида Николай II.

Хоразмға подшо бўлсин. Шу олти ўғлимнинг ичидан сайлаб маъқул топилғонини менга маълум қилинг!

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг топшириғи бўйича амалдорлар Исфандиёр тўрани таъйиқ қилғонлар.

Лекин шу мажлисда Исломхўжа ҳам бўлғон. Исфандиёр Исломхўжанинг куёви эди. Унинг раъйига ҳам амал қилилғон.

Энди Исфандиёрни Хоразмга подшо қилиб сайлаш тартиби ҳақида. Бир оқ кигиз топиб, Хоразмга подшо бўлажак одамни тўрт киши, ул тўрт киши ҳам чиғатойдан* бўлиши шарт, қўшма кигизга ўтқизиб, тўрт бурчидан тутиб подшолиқ тахтига олиб бориб ўтирғизғонлар. Бу маросимни қозикалон бошлиқ Хоразм уламолари ва бутун Хоразм амалдорлари кузатиб, томоша қилиб турадилар. Лекин бу томошага амалдорлардан бошқа халқ кирмайди. Шу тариқа Исфандиёр тўра хон этиб сайланди.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг жасади Кўҳна иморатда, ўзи солдириб қўйғон қабрға қўйилди. Кўҳна иморат Хеванинг ташқари қалъасида, Юсуф ясовулбошининг жойи бўлмиш Қалаандархонанинг кунчиқар тарафинда, ташқари қалъанинг ичиндан ўтган ариқнинг қибласиндадир.

* Ўзбек уруғидан демоқчи.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг қабри ариқнинг орқа тарафидаги ўзи солдирғон мадраса катта гумбазининг ичинда. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи ётгон гумбаз ичинда унинг дойиси Иброҳимхўжа ҳам қўйилгон. Иброҳимхўжанинг бу гумбазга қўйилиш тарихи шундай бўлгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи 18 ёшинда подшо бўлиб, кундузи халқнинг арздодини сўрғондан кейин, оқшомлари зиёфат қила бошлагон. Матмурод девонбегига:— Кечаликка зиёфат қиламиз. Бу зиёфатга созанда Ёқуб доричини, амалдорлардан Раҳматулло ясовулбошини, Муҳаммад Ризо Огаҳийни, Меҳтар бобони, Худоёр қушбегини чақир, узинг ҳам иштирок этасан,— деб буйруқ берган. Бу зиёфатнинг бошлиғи Матмурод девонбеги бўлгон. Ҳар қандай хизмат бўлса, унга буюрғон. Зиёфатда ичкилик ҳам бўлгон.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Матмурод девонбегига тағин:— Мадрасадаги ўқиб юрган муллалардан соз биладурғони бўлса, топиб кел,— деб айтган. Матмурод девонбеги Полвон Мирзабошини топиб келган. Полвон Мирзабоши зиёфатга иштирок эта бошлагач, зиёфат ривожланиб кетган.

Муҳаммад Раҳимхоннинг ёш вақти, жуда ҳам хушсурат бўлгон, Полвон Мирзабоши

шоир бўлиб, шу зиёфатларда Навоийнинг дилнавоз ғазалларидан ўқилган, зиёфатда ичкилик ҳам авж олган. Бу зиёфатларнинг таърифи Муҳаммад Раҳимхоннинг онаси қулоғига етиб борган, у ўғлини ўз ҳузурига чақириб, насиҳат тариқасида:— Болам, сен Хоразмнинг отасисан, бу зиёфатни тарк эт,— деб айтган. Муҳаммад Раҳимхон онасига:— Энди бу буйруғингиз бўйича зиёфатни тарк этаман, яна на илм қиламан?— деган. Онаси:— Хонқадан дойинг Иброҳимхўжани олдириб, Хоразмдаги ҳукумат ишларини унга топшир,— деган. Хон онасининг фикри бўйича Иброҳимхўжани олдириб, Хоразм ҳукумат ишларини унга топширган. Иброҳимхўжа зиёфатни тарқатиб, Муҳаммад Раҳим иккинчи билан бирга бутун замонасининг олимлари бирла зиёфат қилмоққа бошлаган. Бир неча йилдан сўнг Иброҳимхўжа вафот этгач, ўрнига иниси Саид Абдуллахўжани тайин қилган. Ул ҳам вафот этгач, Иброҳимхўжаниннг ўғли Исломхўжани ҳукумат ишларига тайин қилган. Хон дойсининг ҳурмати-ни жойиға қўйиб, унинг жасадини ўз гумбазиға қўйдирган.

ШОИР НОСИР ТҶҲРА БҲЕНИ

Шоирнинг исми Носир тўра Муҳаммадёр тўра ўғли. Муҳаммадёр тўра Муҳам-

Мад Раҳимхон . ккинчининг иккинчи ўғли.
ҳисобланади. Носир тўранинг адабий но-
ми Султоний бўлгон. У Хеванинг ташқари
қалъасида, подшолик ҳовлиси Нурулла-
бекда туғилган. Нуруллабек ҳовлиси Му-
ҳаммад Раҳимхон иккинчининг икки ўғли-
га берилган бўлиб, улардан бири Муҳам-
мадёр тўра, иккинчиси Саид Абдулла тў-
ра эди. Бу икки ўғлига махсус ажратилган
ҳовлига Нуруллабек ҳовлиси деб ном бе-
рилади.

Шоир Носир тўра эски мактабни битир-
ган, лекин мадраса таълимотини олмаган
эди. Уни Муҳаммад Раҳимхон яхши кўрар
эди. Шунинг учун олимлар бирла ҳар ҳафт-
та зиёфат қилиб, биринчи олим Юсуф Ҳо-
жи Охун, иккинчи олим Сиддиқ Охун, учин-
чи Юсуфбек (адабий номи Баёний)лар
бирла зиёфат қилиб, алардан шоирликни
ўрганиб, хусусан, Юсуфбек Баёнийни ўзи-
га устоз қилиб олиб шоир бўлди.

Носир тўра девон тартиб бергон бўлса
керак. Уларни ҳукумат сургун қилди. Сур-
гун қилингандан сўнг девони қаерда қол-
ғони маълум эмас. Битган шеърини ўз қўли
бирла Муҳаммад Раҳимхонга ўзи киритиб
берар эди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи
эса ёнида китоб ёзиб ўтиргон девонларга
берар, улар буйруқ бўйича девон тартиб
бериб ёзар эдилар. (Бу девонларни Тош-

кентга олиб кетганлар. Шарқшуносликда ҳамма девонлари бўлиши керак).

Шоир Султоний — Носир тўра мансабдор бўлгон эмас. Отаси Муҳаммадёр тўра, бобоси Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг подшолик давлати бирла ўнгишган*. Лекин Муҳаммад Раҳимхон қайси ҳовлига борса, Носир тўрани ўзи билан олиб борар эди.

Носир тўра Муҳаммад Раҳимхон иккинчи шеърига ҳаваскор бўлғони учун хон уни Юсуфбекка топширди. Юсуфбек унга ўн етти ёшидан бошлаб шеър машқи таълимни берган. Демак, Носир тўра Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ташаббуси бирла ўн етти ёшида шоир бўлгон.

Шоир Носир тўра соз илмидан мутлақо хабарсиз бўлгон.

Қуйида сургун қилингон ўн тўранинг рўйхатини келтирамиз:

1. Саид Абдуллахон тўра (Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғли).
2. Муҳаммадёр тўра (Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғли).
3. Ибодулла тўра (Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғли).
4. Носир тўра (Муҳаммадёр тўранинг ўғли).

* Яшаган.

5. Муҳаммад Еқуб тўра (Муҳаммад Юсуф тўранинг ўғли).

6. Саъдулла тўра (Саид Абдуллахон тўранинг ўғли).

7. Абдурасул тўра (Муҳаммадёр тўранинг ўғли).

8. Саид тўра (Саид Абдуллахон тўранинг ўғли).

9. Ҳожи тўра (Тўрамурод тўранинг ўғли).

10. Раҳматулло тўра (Саид Абдуллахон тўранинг ўғли).

Шу тўралар қаторинда шоир Носир тўра ҳам сургун қилинган. Унинг кейинги тақдири номаълум. Ўлган бўлса, қайси қабристонга қўйилгани ҳам маълум эмас.

ШОИР СОДИҚ БАЕНИ

Шоир Содиқнинг асли исми Раҳмонқули тўра бўлиб, Тўрамурод ўғлидир. Тўрамурод тўра Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг бир ота-онадан туғилган иниси бўлади.

Шоир Раҳмонқули тўранинг адабий номи Содиқ бўлган. Бу номни унинг ўзи таалаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим қилган вақтинда хон буни қабул қилган.

Шоир Раҳмонқули тўра Хоразм подшо-

сининг охтиқи* бўлғони учун унинг ижтимоий чиқиши подшозода оиласидан.

Раҳмонқули тўра эски мактабни тўлиқ биткариб, мадраса таълимотини ҳам тўлиқ олғон. Бу киши мадрасада охун бўлиб, дарс айтувға ҳам кучли эди.

Шоир Раҳмонқули тўра девон тартиб берғон. Лекин бу девоннинг қаерда қолғони маълум эмас. Раҳмонқули тўра мансабдор бўлғон эмас. Отасининг давлати бирлан ўқиб илм ҳосил қилғон. Отасининг давлати катта бўлғон.

Раҳмонқули тўра 30 ёшларидан бошлаб шоирлиқ ила шуғулланган бўлиши керак. Шуғулланишидан мақсад Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқинлик ҳосил қилмоқ бўлғон. У саз илмидан мутлақо хабарсиз эди.

Шоир Раҳмонқули тўра қорасоқол, узун чечак юзли, хушфеъл, виждонли одам эди. Бизлар — муҳркон Комил, мен зиёфатдош эдик. Сабаби, бизлар созанда бўлиб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчини ҳарамхонага кузатгач, зиёфатга келар эдик. Зиёфатда Жонибек Қушбеги, Отабек тўра ва Раҳмонқули тўралар бўлар эди. Ана шу ўтиришларда баъзан Раҳмонқули тўра сукут сақлаб, бир оғиз ҳам сўз айтмай чиқиб

* Невараси.

кетган ҳоллари бўлган. Узи камбағал одам бўлиб, тўралик дағдағаси йўқ эди. Ювош, лекин ғоят ишчан эди.

Шоир Раҳмонқули тўра Совет ҳокимияти замонида Жангиших деган бир қишлоқда масжид имоми бўлиб, шу жойда вафот этган. Яхшилиги учун ҳам халқ уни яхши кўрар эди. Уз туғилгон жойида вафот этиш насиб бўлмади. Асли туғилгон жойи Хеванинг ичкари қалъасида, Кўҳна Аркнинг ёнида эди. Бу жой ҳозир майдондир. Вафот этган вақтинда Раҳмонқули тўра 75 ёшларда бўлса, эҳтимол. Унинг жасади Жангиших қабристонига қўйилган.

ШОИР САЪДУЛЛА ТУРА БАЕНИ

Шоирнинг исми Саъдулла тўра Саид Абдуллахон бўлиб, Саид Абдуллахон Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ўғлидир. Саъдулла тўра Хеванинг ташқари қалъасида, Нуруллабек ҳовлисида туғилган. Демак, Саъдулла тўра подшозода оиласидан чиққан. У жуда зеҳни ўткир одам эди. Бир кўрган нарсасини, хоҳ арабий бўлсин, хоҳ форсий бўлсин, дарров ёдлаб олар эди. Бизлар — Нодим, Чокар, Ходимларга Юсуф Ҳожи Охун «Гулистон»и Саъдий, «Бўстон»и Саъдий, «Шоҳнома»и Фирдавсийни ўқитди. Бу ўқиш уч йил давом этди. Сабоқ

олиб юрган вақтимизда Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бизларга, ўқиган дарсларингизни Саъдуллага ҳам ўргатинглар, деб буйруқ берди. Шу буйруқ бўйича биз унинг олдига бориб турар эдик. Бир қатор ўқиб, эшитган замон у сабоқни ёдлаб олар эди.

Шоир Саъдулла тўра девон тартиб берган бўлиши керак. Лекин бу девон шоир сургун қилингандан кейин қаерда қолғони маълум эмас.

Саъдулла тўра мансабдор бўлгон эмас. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг давлати бирла кун кечирган. Деярли ҳамиша Носир тўра билан иккаласи хоннинг ёнида бўлар эди.

Саъдулла тўра 20 ёшлариданоқ шоирлиқ билан шуғуллана бошлаган. Ҳар бир ишга моҳир бўлғони учун Юсуфбек Баёний устодлиғи бирла, ўзи ҳам илмға чанқоқ одамлиғидан шоир бўлгон. Лекин у соз илмидан мутлақо хабарсиз эди. Шунингдек, Саъдулла тўранинг ахлоқий томони жуда ҳам ёмон эди. Бизлар Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг, ўқиган дафтарингизни Саъдулла тўрага ҳам ўргатинг, деган буйруғи бўйича борганимизда, у дарсин ўқимасдан, Чокар билан ўйин-кулги қилиб ўтирар эди.

Саъдулла тўра ўн тўра қаторида сургун бўлгач, бир неча йилдан кейин оқлан-

гон. Ўзидан сўралган вақтда у, мен Хоразмга қайтаман дегани учун Хоразмга рухсат берилгон. Хоразмга келгач, ҳеч ким уни уйига киритмади, натижада қиш вақтида ҳаммомнинг гўлахида вафот этди. Ҳатто унинг тузини еганлар ҳам уйига киритган эмас. Шу нарса ҳам унинг ёмон одамлиғига шоҳид. Саъдулла тўра вафот этганида 60 ёшларда эди. Унинг жасади Хеванинг ташқари қалъасидаги Қамишли Авлиё деган қабристонга қўйилгон бўлса, эҳтимол.

ШОИР САИД ҒОЗИЙ ТўРА БАЕНИ

Шоирнинг исми шарифи — Саид Ғозий тўра Отажон тўра ўғли. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг туғишгон иниси бўлгон. Шоирнинг адабий номи ўз номи бўлгон. Бу номни унинг ўзи танлаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим этганида хон буни қабул қилгон.

Саид Ғозий тўра Хеванинг ташқарисидаги қалъада, Элчихона ҳовлисида, яъни Отажон тўранинг ҳовлисида туғилгон. Бу жойни халқ Ур дейди. Шунингдек, Саидбой масжиди қўми деб ҳам аталади.

Саид Ғозий тўранинг ижтимоий чиқиши албатта подшозода оиласидандир. У эски мактабни ҳам, мадрасани ҳам тўлиқ

битказган. Шу орқали шоир бўлгон. Саид Ғозий тўра девон тартиб бергон бўлиши керак. Сўнги вақтда унинг кимда қолғони маълум эмас.

Шоир Саид Ғозий тўра мансабдор бўлгон эмас. Отаси Отажон тўранинг давлати бирлан кун кечиргон. У 25 ёшидан шоирлиқ ила шуғулланган. Сабаби — Муҳаммад Раҳимхон иккинчиға яқин бўлишдир. Бироқ у соз илмидан мутлақо беҳабар қолгон. Фақат мадраса таълимотига қизиққан.

Саид Ғозий тўра хушбичим, сариқ соқол, феъл-атвори жуда яхши киши эди. Сўзлашиб ўтирган вақтида ёнидан кетмасам экан, деб орзу қилар эдик. Жуда ҳам ширинсўз, хушчақчақ одам эди.

Саид Ғозий тўра ўз жойида вафот этмади, балки Гандимкон деган ҳовлида вафот этди. Ёши шу вақтларда 60 ларда эди. Унинг жасади, Гандимкон ҳовлисида вафот этгани учун, Гандимкондаги Отажон тўра мадрасасининг атрофинда қўйилгон бўлса, эҳтимол.

ШОИР САИД АСАД ТУРА БАЕНИ

Шоирнинг исми Саид Асад тўра бўлиб, Отажон тўранинг ўғли эди. Отажон тўра ҳам Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг туғилган инисидир.

Саид Асад тўра ўз номини адабий ном сифатида танлагон ва Муҳаммад Раҳимхон иккинчи бу номни қабул қилгон.

Саид Асад тўра Ур деган жойда туғилгон. Бу жой ҳозир Полвон Қорининг мадрасаси бўлиб турибди. Саид Асад тўра подшозода оиласидан чиққан. У эски мактабни ва мадраса таълимини тамомлаб, шоирлик қила бошлаган. Шунинг учун илмий савияси ўзига етарлидир. Саид Асад тўра девон тартиб берган бўлса, эҳтимол. Вафотидан кейин бу девон кимнинг қўлида қолган—номаълум.

Саид Асад тўра мансабдор бўлгон эмас. Отаси Отажон тўранинг давлати билан кун кечирган. У 25 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлаган. Бунга сабаб шулким, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига ҳаваскор бўлгон ва унга яқин бўлиш учун шоир бўлгон. Бу тўралар айтган шеърларини ўзлари киритиб хонга берар эдилар.

Саид Асад тўра соз илмидан мутлақо хабарсиз эди. У чечак юзли, ахлоқан яхши киши эди. У 55 ёшларда вафот этди. Унинг жасади, отаси Отажон тўранинг Гандимкондаги ҳовлисида вафот этгани учун, Отажон тўра мадрасаси атрофида қўйилган бўлиши мумкин.

ШОИР МУҲАММАД ЮСУФ БАЕНИЙ БАЕНИ

Шоирнинг исми Муҳаммад Юсуфбек, отасининг исми Бобобек бўлгон. Унинг адабий номи Баёний эди. Бу номни ўзи танлаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим қилгон вақтинда, хон буни қабул қилгон.

Муҳаммад Юсуфбек Хева қалъасининг орқа тарафиндаги Қиёт қишлоғинда туғилгон. Унинг ота-боболари Хоразмда подшо бўлганлари учун ҳам уни подшозодалар оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Юсуфбек Баёнийнинг илми ғоят юксак эди. Эсқи мактабни битиргач, табиблик илмига ҳаваскор бўлиб, шу илмдан ҳам анча хабардор бўлгон, кейин Хоразм олимлари билан алоқа қила бошлаб, мадраса таълимини олиб, илми ошиб кетган. Шу қадар илмли эдики, хонга бу гап маълум бўлиб, форсий китобларни туркийга таржима қилдирди. Шу илми орқасидан шоир бўлди, шоир бўлганда ҳам биринчи сурат шоир бўлди.

Шоир Баёний девон тартиб бергон. Бу девон унинг вафотидан сўнг кимнинг қўлида қолғони маълум эмас, Юсуфбекнинг Муҳаммад Аминбек деган ўғли ҳам вафот этиб кетган. Юсуфбек Баёний мансабдор бўлгон эмас. Қўлининг кучи билан кун ке-

чирган, холос. У 40 ёшларидан бошлаб шоирлик билан шуғуллана бошлаган бўлса, эҳтимол. Илмли одам бўлғони учун ҳам Муҳаммад Раҳимхон иккинчи шеърига ҳаваскор бўлиши билан бирга Огаҳий, Комил Хоразмийнинг шеърини китобларини ўқиб кўриб, шулардан қофия, узунларни олиб, устодсиз шоир бўлгон.

Баёний олти ярим мақом созни тўлиқ билар эди. Хева олимлари, Юсуфбекнинг жойига бориб соз қилдириб келамиз деб, унинг уйига келиб, зиёфат еб, соз қилиб кетар эдилар. Танбур, ғижжак, дарё (доира), буламон, дутор каби соз асбоблари тўлиқ бор эди. Ўзи черта олар, лекин айта билмас эди.

У кўринишдан узун бўйли, хушбичим, сариқ соқол, камбағал одам эди. Шундай бўлса ҳам ҳар бир куни меҳмонсиз ўтмас эди. Қийимларини тоза тутар, сўзлаган вақтинда овози гоҳ йўғон, гоҳ ингичка тортар эди. Халқ орасинда, овозингиз Юсуфбекникига ўхшар экан, деган гап юрар эди. Ўзи ўта кетган сахий, суҳбати маъноли одам бўлиб, сўзлашиб ўтирганда ёнидан кетмасам, дердинг киши. Одатлари ҳам яхши, ширинсўз киши эди.

Шоир Баёний 70 ёшларида вафот этган бўлса, эҳтимол. Туғилган жойида эмас, балки Хеванинг ташқари қалъасида, Пат-

рак деган жойда вафот этди. Унинг жасади Хеванинг ташқари қалъасидаги Муҳаммад Раҳимхон иккинчи ётгон Саид Муҳаммад Моҳирўйжон деган қабристонга қўйилгон бўлса, эҳтимол.

ШОИР ОТАБЕК ТЎРА БАЕНИ

Шоирнинг номи Отабек тўра, отасининг оти Муҳаммад Ёқуббек бўлиб, у Ҳасанмурод қушбегининг ўғли бўлгон. Ҳасанмурод қушбеги деган киши Хоразм ҳукуматида баҳодир одам бўлиб, қушбеги вазифасида ишлаган. Ул вақтда Хоразм ҳукуматининг ихтиёри Ҳасанмурод қушбегида бўлиб, у ўғли Муҳаммад Ёқуббекка хоннинг опаси Чинижон биканинг қизини олиб бергон.

Отабек тўра Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг опасидан туғилгон. Демак, у Муҳаммад Раҳимхоннинг жияни бўлади. Муҳаммад Раҳимхон болага Отабек тўра деб ном қўйгон.

Шоир Отабек тўранинг адабий номи Оқил эди. Бу номни ўзи танлаб, подшога тақдим қилгон ва подшо ҳам буни қабул қилгон.

Отабек тўра Кўҳна қалъада, яъни ўз босининг қўмида туғилгон. Унинг ижтимоий чиқишини, Муҳаммад Раҳимхоннинг опасидан бўлғони учун, подшозода оила-

сидан деб айтиш мумкин. У эски мактабни тўлиқ битказган. Жуда ҳам зеҳнли бўлгон. Гарчи мадраса таълимини олмагон бўлса ҳам, олимлар билан кўп суҳбат қилгон. Шунинг учун шоир бўлгон. У ҳар турли илмлар билан таниш эди.

Отабек тўра Исфандиёрхон даврида Гурлан туманига бир йил ҳокимлик қилди. Халқ билан алоқаси яхши эди. Халқ ундан жуда рози бўлди.

Отабек тўра 25 ёшидан бошлаб шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Шуғулланишига сабаб Муҳаммад Раҳимхон шеърларига ҳаваскорлиғи бўлгон. У саз илмидаги олти ярим мақомни ҳам билар эди. Унинг устози подшолиқ созандаси Муҳаммад Ёқуб позачи эди. Бизлар—сарой шоирлари: Комил Девоний, Болта девон Нодим, Бобожон Тарроҳ Ходим, Юсуф Харрот Чокар Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг даҳлизинда Муҳаммад Ёқуб позачи, Раззоқбарган маҳзум, Бекжонбола дарёдастлар билан ўтирардик ва ёнимизда саз бўлар эди. Саройнинг қописи очиқ турар, созни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи эшитиб ўтирар эди. Ким созни бузса, 50 қамчи урдирар эди. Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам созанда эди. У ҳарамхонага қайтгач, биз зиёфатга кетар эдик.

Отабек тўра Оқил ҳам танбур, ҳам ғижж

жак, ҳам дарё, ҳам дутор черта билар, лекин айта олмас эди. Отабек тўра сургун қилинмади. Бир неча йил совет ҳукумати-га хизмат қилиб, маърифат ишлари билан шуғулланди. Девон тартиб берган, лекин девони кимнинг қўлида қолғони маълум эмас.

Отабек тўра жуда ҳам сахий эди. Ҳар оқшом зиёфатсиз ўтирмас, ўтиришлар созсиз бўлмас эди. Агар имкони бўлса, Муҳаммад Ёқуб позачи билан ҳар оқшом борар эдик. Отабек тўра узун бўйли, қора соқолли, хушбичим одам эди. Сўзлари мазмунли, ширали эди.

Отабек тўра 1930 йилда 55 ёшида вафот этди. Вафоти ўз туғилган жойида эмас, балки Хеванинг ташқарисидаги қалъада, Нуруллабой ҳовлиси яқинидаги амирнинг ҳовлисида рўй берди. Шоир Отабек тўранинг жасади Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг атрофидаги Чодирли Эшонга* қўйилган.

ШОИР МИРЗО БАЁНИ

Шоирнинг оти Муҳаммад Расул, отасининг номи Полвон мирзабоши бўлгон. Муҳаммад Раҳимхон Полвон мирзабошининг

* Қабристон.

вафотидан кейин унинг ўғли Муҳаммад Расулни мирзабоши қилғон. Муҳаммад Расул мирзабошининг адабий номи Мирзо бўлғон. Бу номни унинг ўзи танлағон ва Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим қилғон вақтинда унга ҳам маъқул бўлғон.

Муҳаммад Расул мирзабоши Хеванинг ташқари қалъасида, ҳазрат Полвон отага яқин жойда, отаси Полвон мирзабошининг қалъасида туғилғон. Унинг ижтимоий чиқиши руҳоний оиласига мансубдир.

Муҳаммад Расул эски мактабни ва мадраса таълимини тўлиқ битказган, хаттотлик илмини ҳам яхши эгаллаган. Бу уч илмни билгани учун ҳам хон унга мирзабошилик амалини берган. Муҳаммад Расулнинг халқ билан алоқаси яхши бўлғон. У 40 ёшларидан бошлаб шоирлик билан шуғуллана бошлағон. Бунга сабаб шулким, у Муҳаммад Раҳимхонга тобе бўлиб, отасининг вафотидан кейин унинг ўрнига ўтиш учун шоир бўлғон.

Шоир Мирзонинг отаси Полвон мирзабошининг Русия билан алоқаси яхши бўлғон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи Полвон мирзабошини Русияга юборган вақтинда у Русия бастакорларининг созлариға қизиқиб, улар билан суҳбатлашиб, уларнинг соз ёзувларини ўрганган ва Хоразмга қайтиб, мавжуд 12 мақом сознинг олти мақо-

мини ташкил қилғон, бунда Муҳаммад Раҳимхон иккинчи, Худойберган муҳркон; Муҳаммад Расул мирзабошилар ҳам иштирок этғон. Муҳаммад Расул отаси Полвон мирзабошининг олти мақомига ярим мақом қўшди. Ҳозир Хоразмда олти ярим мақом ҳисобланади.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчи «Феруз» мақомини, шоир Мирзо «Мусаббих» мақомини ташкил қилди. Ярим мақом қўшишга ҳам Худойберган муҳркон Девон, Отаниёз Охун Часқўпирлар иштирок қилдилар.

Шоир Мирзо девон тартиб берғон. Ҳозир шу девон кимнинг қўлида экани маълум бўлди. Давлатовнинг* қўлида кўрдим.

Мирзо ўртабўй, чечакбашара бўлса ҳам, хушсурат киши эди. Суҳбати ширали, ўтакетган сахий эди. Ёшини яшаб, оқсоқол бўлиб вафот этди. 70 йилча умр кўрган бўлса, эҳтимол.

Муҳаммад Расулнинг жасади Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг атрофидаги Чодирли Эшон қабристонига қўйилғон.

* Давлатов — кекса адабиёт муҳиби, Бодил тахаллуси билан ғазал битган.

ШОИР ШИХНАЗАРБОЙ БАЕНИ

Шоирнинг номи Шихназар, отасининг номи Матмурод бўлгон. Шихназарнинг адабий номи Шуносийдир. Бу номни ўзи танлаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим қилгон ва хонга ҳам бу маъқул бўлгон.

Шихназар Хеванинг ташқари қалъасида, Нуруллабой ҳовлисининг ёнидаги Матмурод девонбегининг қалъа жойида тутилгон. Шихназарни меҳнаткаш оиладан чиққан дейиш мумкин. У эски мактабни битирган, лекин мадраса таълимини олмагон. Зеҳни ўткирлиги учун шоир бўлгон. Шоир Шихназар аскар бошлиғи эди. Туркман босмачилари Хоразмга ҳужум қилганида, Шихназар Хоразм подшолиғидаги аскарга бошлиқ қилиниб, туркман босмачилари устига юборилди. 1911 йилда уруш бошланди. Исфандиёр Шихназарни минг отлиққа бошлиқ қилиб тайинлади. Шихназар вазият ҳақида Ашир маҳрамга хат ёзган. Ашир маҳрам, Исфандиёр кўрқади, деган хаёлда хатни унга кўрсатмаган. Исфандиёр Юсуф ясовулбошига, Шихназарни олдириб, осиб ўлдираман, деган. Юсуф ясовулбоши Шихназарбойнинг Ашир маҳрамга хат ёзганини биларди. У хонга, аввал Шихназарни сўроқ қилиб, сўнг ўлдир-

сангиз, деган. Хон бу фикрни қабул қилиб, Шихназарни сўроқ қилганида, у, Ашир маҳрамга икки марта хат ёзиб юбордим, у сизни кўрқар деб айтмаган бўлса керак, деган. Шихназарбой шундай доно киши эди.

Шихназар шоирлик билан 30 ёшларидан бошлаб шуғуллана бошлаган. Хоразм подшоси Муҳаммад Раҳимхонга яқин бўлиш учун шоир бўлган. Унинг соз илмидан мутлақо хабари йўқ эди. Шихназар девон тартиб берган. Лекин бу девон кимнинг қўлида қолгани номаълум.

Шоир Шихназар узун бўйли, чечак башара, қора соқол, доно ва сиёсатли киши эди. Фақат зарур гапларнигина гапирадиган одати бор эди.

1911 йилда туркман босмачиси Шомми кал уруш бошлади. Мен — Бобожон Тарроқ Ходим Исломхўжага котиб эдим. Исломхўжа ҳали ҳаёт эди. Шоир Шихназар аскарбоши қилиб тайинланди. Шомми кал Хевани қамал қилиш учун ҳужум бошлади. Унинг мингта аскарлари бор эди. Шомми калнинг аскарлари Хева шаҳрини қамаб ётган вақтинда Шихназар Ашир маҳрамга икки марта хат ёзиб, хон ҳазратларига айт, Шомми мингта аскарлари билан хонни Хевадан қувиниш учун кетди, деб огоҳлантирган. Бироқ Ашир маҳрам хатни хонга

бермаган. Юқорида айтилғонидек, сўроқ вақтинда ҳамма нарса аён бўлди. Ашир маҳрамнинг аҳмоқлиги бир одамнинг ўлимига сабаб бўлаёзган эди. Уруш қилгани Шихназар ўрнига Кичик Мамат маҳрам билан Урганч ҳокими Оллоберганбой юборилди. Шихназар уларга: сизлар менинг ўрнимга тайинландингиз, лекин жанг пайти Муҳаммад Юсуф тўранинг ҳовлисида туриб отишма қилманглар, сизларни Шоммининг аскарлари ўтга ёқиб олади, деган. Хон аскарлари Шихназарнинг гапини эътиборга олмай, Муҳаммад тўранинг ҳовлисига кириб отишма қилганлар. Натижада Кичик Мамат маҳрам билан Оллоберганбой ўтда ёниб ўлдилар. Ислонхўжа найранг билан Шоммини қўлга тушириб олди. Кейин Шоммига олт ичириб, Хоразм подшоси билан урушмасликка хатлашди. Шунинг билан Шомми бошқа уруш қилмади.

Шоир Шихназарбой ўз туғилган жойида эмас, балки меҳнати орқали сотиб олган жойида, Хеванинг ташқари қалъаси ичиндан ўтган ариқ бўйида вафот этди. Жасади Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг атрофида, Чодирли Эшон қабристонига қўйилғон.

ШОИР ҒУЛОМИЙ БАЁНИ

Шоирнинг исми Давлатмурод маҳрам, отасининг исми Эшмуҳаммад маҳрам бўлгон. Адабий тахаллуси Ғуломий эди. Бу номни унга Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи қўйгон.

Давлатмурод Хеванинг ташқарисидаги қалъада, Патрак деган жойда Муҳаммад Юсуфбек Баёнийга яқин жойдаги масжид қўмида туғилгон. У меҳнаткаш бўёқчи оиласидан чиққан. Унинг отаси Эрондан асир қилиб олиб келиниб сотилгон.

Ғуломий эски мактабни битказган, лекин мадрасада ўқимаган. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг яқин маҳрами бўлгон. Шу қадар яқин маҳрам эдиким, хон касал вақтинда уни арз жойига чақирар, у хоннинг орқасидан суяб турар эди. Ғазалларини Аҳмаджон Табибий ва Аваз Утар айтиб берар эди. Лекин Ғуломий номига юрар эди. Ўзи айта билмас эди. Шоир Ғуломий мансабдор бўлгон эмас, бироқ халқ билан алоқаси яхши бўлгон.

Давлатмурод маҳрам Ғуломий 30 ёшларида шоир бўлгон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг яқин маҳрами бўлғони учун унинг ўзи шоир қилгон*. Хон Аҳмад-

* Яъни шоир деб эътироф этилган.

жон Табибийга, Фуломийга ғазал айтиб беринг, деб буйруқ берғон. Давлатмурод маҳрам Фуломий соз илмидан мутлақо хабарсиз бўлғон. У девон тартиб берғон эмас. Айтғон ғазалларини Муҳаммад Раҳимхонга тақдим этар, хон саройда ўлтирғон девонлариға берар эди. Алар ёзар ва бу ёзув тасдиқланар эди.

Шоир Фуломий чўзиқ юзли, қора соқолли, чечакли, бужурроқ, бироқ хушсурат киши эди. Жуда сахий бўлиб, эшигида хизматкорлари кўп эди. Меҳмон борса дастурхони доим очиқ эди. Меҳмонсиз кун ийўқ эди. Қим бўлса бўлсин, олдиға овқат тортмай юбормас эди.

Фуломий 55 ёшларида, Исфандиёр вафот этгач, Жунаид Хоразмда ҳукмрон бўлиб турғон вақтида Саид Абдуллахонга ясовулбоши бўлиб турғон. Амударёдан келган совет ҳукумати Жунаид билан келишмай, мулла Жуманиёз бирла Шайдаковлар дарёнинг орқасига ўтиб жанг қилдилар. Жунаидхоннинг оёғига ўқ тегиб, отдан йиқилди. Шундан кейин мулла Жуманиёз Хевага кириб, муваққат ҳукуматга бош бўлиб турганда, мен — Бобожон Тарроҳ Ходим Исфандиёрдан қочиб, ўн саккиз ярим ойдан кейин турмадан чиқиб келиб, Муваққат ҳукуматнинг котиби бўлиб турдим. Саид Абдуллахон ҳокимиятни советларга

топширдим деб қоғоз ёзиб берганидан кейин ўн тўранинг мол-мулкани совет ҳукумати мусодара қилиб, ўзларини юқори тарафга сургуни қилиб юборди. Султонмурод, хон амалдорларини сиз яхши биласиз, шуларнинг рўйхатини қилинг, уни Ленинга юбориб, тасдиқлатиб олиб, душманларни отамиз, дея менга буюрди. Рўйхатни менинг қўлимдан олиб кетдилар. Ана шу рўйхатга мулла Жуманиёз ўз қўли билан мени ҳам киритиб, бу одам ҳам шу амалдорлар қаторида, лекин кейинчалик ҳукумат тарафига ўтган, Хоразмда 1917 йили Исфандиёрни тахтдан туширишда иштирок қилган, деб ёзган.

Кейинчалик мулла Жуманиёз менинг олдимга рўйхатни олиб келиб, мен ўз қаламим билан сизни ҳам рўйхатга ёзган эдим, бироқ сиз оқландингиз, деди. Мулла Жуманиёзга мен, мулла ака, кўп яхшилик қилгонсиз, шу рўйхатга Давлатмурод маҳрам Фуломий ҳам ёзилгон эди, бироқ унинг ҳеч қандай айби йўқ эди, дедим. Шу рўйхатдаги одамларни мулла Жуманиёз Султонмуродов бошчилигидаги Муваққат ҳукумат отиб ўлдирди. Фуломий ана шунда ҳалок бўлди. Шоир Давлатмурод маҳрам Фуломий отилгондан сўнг, жасади отилгон ериндан олиниб, Шоҳимардон қабристонига қўйилгон.

ШОИР ПИРИ КОМИЛ БАЕНИ

Шоирнинг исми Абдурасул, отасининг исми Полвон мирзабоши бўлгон. Абдурасулнинг адабий номи Пиркомил эди. Бу номни танлаганда Комил Хоразмийнинг ўғли эканлигини назарда тутган. Абдурасул Хоразмда машҳур бўлгон Полвон ота деган авлиё қўмида туғилгон. Шоирнинг ижтимоий чиқиши ҳақида гапирганда, уни ёзувчи оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Шоир Абдурасул беш илмга эга бўлгон: эски мактабни битказган, мадраса таълимини олгон, нота мақомларини билгон, яхши шоир, хушхат хаттот бўлгон. У девон тартиб бергон. Лекин бу девон кимнинг қўлида қолғони номаълум.

Шоир Абдурасул бир неча йил Гурлан туманига ҳоким бўлди. Халқ билан алоқаси жуда яхши эди.

Абдурасул 40 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлаган. Шуғулланишидан мақсад Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқин бўлишдир. Унинг отаси Полвон мирзабоши бўлғони учун у олти ярим мақомни тўлиқ билар эди. У қорасоқол, ўрта бўйли, хушсурат киши эди, тез-тез гапирар, гапирганда тили калтикланиб* қолар эди.

* Дудуқланиб.

Шоир Абдурасул 65 ёшида вафот этди. Жасади Тоза Урганчда вафот этгани учун, шу ердаги Охунбобо қабристонига қўйилган.

ШОИР КАМОЛИЙ БАЕНИ

Шоирнинг исми Отаназар мутавалли, отасининг исми Мусо мутавалли бўлгон. Отаназар Хевада машхур ҳазрати Полвон отанинг мутаваллиси эди. Унинг адабий номи Камолий эди. Камолий Хева қалъасининг қибласидаги Шихло қишлоғида туғилгон. Шу қишлоқда отаси Мусо мутаваллининг жойи бўлгон. Отаназар мутавалли руҳоний оиласидан чиққан.

Шоир Камолий эски мактабни битказган, холос. Мадраса таълимини олмагон. Шеърларини ўзи айта билмас, Исломхўжа девонидаги Муҳаммад Ниёз Маҳмуд девон, адабий номи Умидий, айтиб берар эди.

Камолий девон тартиб бергон эмас. Ўзи бошқа бировга шеър айттирса, нечук тартиб беради?

Отаназар мутавалли 40 ёшларида шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Бунга сабаб хонга яқинлашишдир. Бироқ у соз илмидан мутлақо беҳабар бўлгон.

Камолий ўрта бўйли, оқ соқол, хушсурат, хушмулоқот киши эди. Халқ билан алоқаси яхши эди.

Шоир Камолий 65 ёшида, ўзининг туғилган жойи бўлмиш Шихло қишлоғида вафот этган. Бу қишлоқ Хева қалъасининг қибла тарафиндадир. Жасади Шихло қабристонига қўйилган.

ШОИР МУҲАММАД НИЁЗ ДЕВОН БАЕНИ

Шоирнинг исми Муҳаммад Ниёз махзум девон, отасининг исми Абдулла қози бўлган. Шунинг учун унга махзум сифоти берилган. Муҳаммад Ниёз махзум девоннинг адабий номи Умидий эди. Бу номни унинг ўзи танлаб, хонга тақдим этганида у қабул қилган.

Умидий Ҳазорасп туманидаги Қарвак қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ Хоразмда машҳур бўлиб, Ҳазорасп қалъасининг кунчиқар томонида жойлашган. Умидийнинг отаси қози бўлгани учун уни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Умидий эски мактабни битказгач, мадраса таълимидан воз кечган ва хаттотликка киришиб, Исломхўжа девонхонасида девонлиқ қилган. У шеърларини девон тартиб берган. Лекин бу девоннинг қаерда қолгани маълум эмас.

Умидийнинг отаси Ҳазорасп юртинда қозилик мансабига эга бўлғони учун Муҳаммад Ниёз махзумни Исломхўжанинг дафтар девонлиғига қўйди; юртнинг дафтар девони икки киши — бири Муҳаммад Амин девон, иккинчиси Муҳаммад Ниёз махзум девон бўлгон.

Умидий 35 ёшларида шоирлик бирла шуғуллана бошлагон. Шуғулланишига сабаб Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқинлик бўлгон. У хаттотлик илмига муккасидан кетғони учун саз илмидан беҳабар қолгон.

Умидий узун бўйли, соқоли мош-гуруч, тоза кийиниб юрадиган киши эди. Лекин кўзлари қийтарроқ* эди. Жуда хушмуомала, ёқимли сўзлар эди. У 65 ёшида вафот этди. Хеванинг ташқари қалъасида, Оллоберган баққол яқинидаги Шихназарийнинг жойида вафот этган бўлса-да, жасади Ҳазорасп тумани Қарвак қишлоғидаги Исмоил Эшон қабристонига қўйилгон бўлса эҳтимол.

ШОИР ЮСУФ ҲОЖИ ОХУН БАЕНИ

Шоирнинг исми Юсуф Ҳожи Охун, отасининг исми Саид Ниёз ших бўлгон. Унинг адабий номи Дойи эди. Бу номи унинг

* Ғилайроқ.

Ўзи танлагон ва хон ҳам буни маъқуллагон. Юсуф Ҳожи Хева қалъасида Қўтирраис қўмида туғилгон. Бу ер Хеванинг Тош дарвозаси ёнида бўлиб, жуда машҳур жой. Юсуф Ҳожи Охуннинг отаси ших бўлгани учун уни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Шоир Юсуф Ҳожи арабий, форсийга шундай ўткир эдиким, бу кишидек олим одам Хоразмда кам эди. Лекин олим бўлса ҳам, шогирдлари кўп эмас эди. Бизларнинг устозимиз шу киши эди. У кишининг ўзи хат ёза билмас, айтган шеърларини шогирдларига ёздирарди. Шунинг учун ҳам девон тартиб бермаган.

Шоир Дойи Хеванинг ичкари қалъасидаги Арабхон мадрасасида охун, шунингдек жума намози ўқиладургон мачитда ваъзхон бўлгон. Халқ билан алоқаси яхши эди. У 40 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Шуғулланишига Муҳаммад Раҳимхонга яқин бўлиш ва ўзининг илмини кўрсатиш сабаб бўлгон. Бироқ у соз илмидан мутлақо хабарсиз эди.

Юсуф Ҳожи Охун ўрта бўйли, ўта чиройли, узун оқ соқолли, кекса киши эди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчидан ҳам қўрқмасди. Бизни форсийга ўқитиб топширгандан кейин муфтий этиб тайинланди. Муҳр босадургон етти муфтийдан сўнг

фатво ёзадурғон мулла Сафар деган одам охирида Юсуф Ҳожи Охунга муҳр бостирмоққа борғонда, у масалани ўқиб чиқиб, йиртиб мулла Сафарнинг олдиға отғон ва, Отоқ олимга айт, мундин сўнг бўйранинг остинда ётғон масалаларни кўтариб, халқни алдаб юрмасин, деган. Мулла Сафар бу гапни Отоқ Олимга айтган ва масаланинг йиртиқларини кўрсатган. Олим мулла Сафарга:

— Хонга хат ёз, Юсуф Ҳожининг илми қурсин,— деган. Шу тариқа хат ёзилғон. Толиб махзум бу хатни хонга киргизиб берғон. Хон, Юсуф Ҳожи кексайиб қолғон одам, ундан муҳрни олдир, деб буйруқ берғон. Хоннинг бу буйруғини ёзишни Толиб махзум менга буюрди. Бу гапни эшитиб, Кўҳна Аркнинг дарвозасидан чиқиб қарасам, Полвон девоннинг дўконида Отоқ жинни ўтирибди. Отоқ жиннини чақириб, Толиб махзумга, хизматни мана бу мулла акага буюринг, Юсуф Ҳожи менинг устозим бўлса, мен қандай қилиб унинг олдиға бориб муҳрни талаб қиламан, дедим. Толиб махзум, Бобожон, бу ишни яхши қилдинг, деди. Кейин чиқиб Арабхон мадрасасига борсам, Юсуф Ҳожи бир қанча олимлар билан бедилхонлиқ қилиб, гаплашиб ўтир-

* Ҳужжатнинг.

ғон экан. Шу пайт Отоқ жинни кириб, Ҳожи, муҳрни беринг, деди. Ҳожи зиёфат сўвғон киши бўлиб, уйиға кетиб қолди. Кейинчалик Юсуф Ҳожи менга, агар бундай буйруқни подшонинг ўзи берса ҳам бормағил, деди. Сўнг Муҳаммад Раҳимхон бизларни Юсуф Ҳожидан олиб, Сиддиқ Охунга ўқитиш учун топширди. Биз сабоқни Сиддиқ Охунда тамом қилдик. Юсуф Ҳожи шундай қизма* одам эди.

Шоир Доий 70 ёшида вафот этди. Жасади олий мартабали Қори Аълам Бобо бузилгандан кейин Чодирли Эшон қобристонига қўйилди.

ШОИР ОЖИЗ ХУДОЙБЕРГАН ОХУН

Шоирнинг исми Худойберган Охун, отасининг номи Низомиддин бўлгон. Худойберган Охуннинг адабий номи Ожиз эди. Бунинг сабаби шулким, Худойберган Охуннинг бир кўзи ожиз эди. Бу номни хон ҳам қабул қилгон. Ожиз Урганч туманидаги Ниёз Муҳаммад Арбоб қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ Урганчда жуда машҳур.

Шоир Ожизнинг отаси хўжа эди. Унинг ўзи ҳам Хевада қозикалон бўлган. Худойберган Охун Ожизнинг ижтимоий чи-

* Қизиққон.

қиши руҳоний оиласидан. Унинг илми форсий ва арабийдан етарлик даражада эди. Илми етарли бўлмаса Хевада қозикалонлик мансабига эриша олмас эди. Бироқ хат ёза билмас эди. Шунинг учун девон тартиб бермаган. Айтган шеърларини мен — Бобожон Тарроҳ Ходим олиб кетар ва Муҳаммад Раҳимхоннинг котиби Толиб махзумга берар эдим. Толиб махзум хонга киритиб берарди.

Шоир Ожиз мансабдор бўлгонму, деган саволга жавоб шулким, юқорида айтилгонидек, у Хевада қозикалон бўлгон. Халқ билан алоқаси жуда яхши эди. Ожиз 45 ёшларидан шоирлиқ билан шуғуллана бошлаган. Хоннинг шеърлариға ҳаваскор бўлғони ва унга яқин бўлмоқни истагани учун шу ишга киришган. Бироқ саз илмидан мутлақо хабарсиз эди.

У узун бўйли, серсоқол, юзи андак чечактоблироқ, сўзлари мазали, сахий киши эди. Хоразм олимларини чақириб, кўп суҳбатлар қураар эди.

Бир кун хон вазири Толиб махзумга:— Толиб, Бобожон Тарроҳ Ходимдан сўрангчи, Худойберган Охун ғазал айта билурмикан,— деб буюрган. Толиб махзум чиқиб бу гапни менга айтди. Мен бориб ундан сўрадим. У:— Менинг оқшом кўрган тушим ёдимда турмайди, нечук ғазал айта биларди.

ман,— деди. Шу вақтда Худойберган Охун Арабхон мадрасасида охун эди. Муҳаммад Вафо карвонбоши Урганчдан келиб, ғазал устида сўз кетаётган пайтда карвонбоши хонга:— Тақсир, Худойберган Охун ҳам ғазал айтмоқни яхши билади,— деди. Хон буни Худойберган Охундан сўратганидан Муҳаммад Вафо карвонбошининг хабари йўқ эди. Бу гапни эшитган Муҳаммад Раҳимхон иккинчи карвонбошига: Мадрасага Худойберган Охун ёздирган тарихни қозғатиб кел!— деб буюрди. Муҳаммад Вафо ҳам дешонга* чиқиб, хизматкорларига хон буйруғини топширди. Шу тариқа Урганч мадрасасининг пештоқига ёзилган тарихнинг кўчирилган нусхасини Муҳаммад Вафо карвонбошининг ўзи хоннинг қўлига топширди. Толиб махзум бу ғазални менга бериб, шундай деди:— Худойбергандан тунов кунни сўраганимизда, менинг оқшом кўрган тушим ёдимда турмайди деган эди, аслида у шоир экан-ку, ушбу тарихни ўзи айтганми, йўқму, билиб кел,— деди. Мен Худойберган Охунга ғазални элтиб бердим. У ғазални ўқиб кўриб, беҳуш бўлиб йиқилди. Ярим соатлардан сўнг хизматкори Давлат ака иккимиз уни турғаздик. Худойберган Охун:— Тўғ-

* Дешон — ташқари.

ри, буни айтганимга неча йиллар бўлгон. Ҳозир ёдимда йўқ,— деди. Унинг бу сўзларини келиб Толиб махзумга айтдим. Толаб махзум кириб Муҳаммад Раҳимхонга баён қилгон. Хон:— Икки пуллик чарчига айтганда кўрган туши ёдиннан чиқмайди, бундай каззоб уламони ўлдириш керак,— деб қизиб кетган. Улуғ Мамат маҳрам:— Тақсир, уламони ўлдириб бўлмайди, деган. Толиб махзум:— Ул каломут мансабидан бўшатиб, ўлим бўлғони шу,— деган. Бу гап маъқул бўлиб, хон:— Охунлиқдан бўшатдим, шаҳардан чиқиб, Урганча кетсин,— деган. Матвафо карвонбоши унинг шаҳарда қолишини илтимос қилгон. Шу тариқа Ожиз шаҳарда бемансаб қолгон.

Шу воқеадан сўнг олти ой ўтди. Бир куни Муҳаммад Раҳимхон Чодрада от кўриб тургон вақтинда Толиб махзумдан:— Худойберган Охун ғазал айтганму?— деб сўраган.— Ҳовва, тақсир, айтиб қўйгон,— деб жавоб бергон у.— Бобожон Тарроҳни юбориб олдири, кўраман,— деган хон. Буйруқ бўйича мен Қибла Тозабоққа келиб, Худойберган Охун айтгон ғазални хон сўраганини айтдим. Аввал ғазални қўйгон жойидан топа билмадилар. Шу ўртада хоннинг хизматкори Давлат ака топиб берди. Мен ғазални келтириб Толиб махзумга топширдим, у, хонга киритиб берди. Хон

разални ўқиб кўргач, Худойберган Охунни Шерғозихон мадрасасига охун қилиш тўғрисида буйруқ берди. Мен бу хушбарни Худойберган Охунга етказдим. Бунинг суюнчисига у менга кўп нарса берди. Шу тариқа Ожиз Муҳаммад Аминхон мадрасасига охун бўлди.

Шоир Ожиз 66 ёшида вафот этди. Ўзи урганчли бўлғони учун жасади у ердаги Шоваладдинхўжа қабристонига қўйилгон.

ШОИР ИБОДУЛЛА ПАНО ОХУН БАЕНИ

Шоирнинг исми Ибодулла Охун, отасининг номи Худойберган бўлгон. Ибодулла Охуннинг адабий номи Хокий эди. Хокий Хеванинг ташқари қалъасинда Боқча деган жойда, Ибодулла эшон қўмида туғилгон. Унинг отаси руҳоний бўлғони учун, Хокийни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Шоир Хокий эски мактабни тўлиқ битказиб, мадраса таълимини ҳам олгон ва шоир бўлгон. Демак, у уч илмга эга эди. Хокий девон тартиб бергон. Лекин бу девоннинг кимда эканлиги номаълум.

Хокий мансабдор бўлиб, Абдуллахон мадрасасида охунлик қилгон. Айни пайтда шоирлик ила шуғуллангон. Халқ билан

алоқаси яхши эди. У 30 ёшларидан шоирлик ила шуғуллана бошлаган. Бунга сабаб Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқин бўлишдир. Бироқ у саз илмидан мутлақо хабарсиз бўлгон.

Шоир Хокий ўрта бўйли, кўсанамо, сўзлари мазали, «ота»лаб сўзлашадиган киши эди. У 75 ёшларида вафот этди. Жасади ўзининг жойига яқин ердаги Чодирли Эшон қабристонига қўйилгон.

ШОИР МУҲАММАД ШАРИФ ОХУН

Шоирнинг исми Муҳаммад шариф Йўлбузар Охун, отасининг исми қози Муҳаммад Карим бўлгон. Муҳаммад Шарифнинг адабий номи Ҳақирий эди. Бу номни Муҳаммад Раҳимхонга тақдим этғонида, хон буни қабул қилгон. Муҳаммад Шариф Йўлбузар Нуруллабек ҳовлисининг ёнида, отаси Муҳаммад Карим қўмида туғилгон. Нуруллабек Хева қалъасининг кунботар тарафинда, Шоҳимардон дарвозасига яқин жойда бўлгон. Шоирнинг отаси Хеванинг қозикалони бўлғони учун уни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин. У ўтакетган илмли киши бўлгонким, шунинг учун Йўлбузар деб ном беришган.

Муҳаммад Шариф эски мактабни битириб, мадраса таълимини ҳам тўлиқ олгон.

устозсиз шоир бўлгон. У девон тартиб бермаган, чунки ўзи хат ёза олмаган. Шеърларини шогирдларига ёздирган, хат ёзиш илмига ҳаваси йўқ эди.

Ҳақирий Оллоқулихон мадрасасида охун эди, совет замонида эса дарёнинг орқасига ўтиб, Тўрткўлда қози бўлиб ишлади. У шеър ёзишга 40 ёшларидан бошлаб киришган. Соз илмидан эса мутлақо хабарсиз бўлгон. Муҳаммад Шариф Охун ўрта бўйли, соқоли ярти оқ, бадмуомала киши эди. Одам билан яхши сўзлашмас эди.

Муҳаммад Шариф Ҳақирий Урганчнинг кўҳна қалъасида вафот этди. У Урганчдан уйланган эди. Совет ҳукумати замонида шу хотинининг уйида оламдан ўтди. Жасадни Урганчдаги Охунбобо қабристонига қўйилгон.

ШОИР ОТАНИЕЗ ҚОРИ БОБОНИЕЗ ОХУН ЎҒЛИ БАЕНИ

Шоирнинг исми Отаниез Қори бўлиб, Бобониез Охуннинг ўғлидир. Адабий номи Ниёзий бўлгон. Отаниез Қори Охун Урганчдаги Чоткўпир деган қишлоқда туғилгон. Бу қишлоқ ҳозирги вақтда Шовот туманидадир. Шоирнинг отаси охун бўлғони учун уни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Отаниёз Қори турли илмларнинг эгаси бўлгон. У эски мактабни тўлиқ битказиб, мадраса таълимини ҳам тўлиқ олгон. Соз илмига қизиқиб, Полвон мирзабошининг олти мақомига ярим мақом қўшишда Мирзога ёрдамлашган. Узи ҳам олти ярим мақом созни тўлиқ билган. Шунингдек, хушхат хаттот бўлгон.

Шоир Отаниёз Қори девон тартиб бергон. Бу девон унинг ўғли Комилжон Отаниёзовда бўлса керак.

Отаниёз Қори Охун мансабдор бўлиб, Абдуллахон мадрасасида охун эди. Халқ билан армойиши* яхши бўлгон. У Чоткўпирда 40 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Шуғулланишига Муҳаммад Раҳимхон иккинчига ўз илмини кўрсатиш истаги сабаб бўлгон.

Шоир Отаниёз Қори Охун ўрта бўйли, соқоли мош-гуруч, хушбичим, доно, халқ билан муомаласи яхши одам эди. Уша вақтдаги илмли одамлар билан алоқаси яхши эди. Сахийлиги ўртача эди.

Отаниёз Қори Охун Ниёзий 70 ёшларида вафот этди. Жасади ўзининг жойига яқин Иморатбобо қабристонига қўйилган.

* Муомаласи.

ШОИР ҲАБИБУЛЛО ШАЙТОН БАЕНИ

Шоирнинг номи Ҳабибулло Шайтон, отасининг номи Муҳаммад Амин Шайтон бўлгон. Ҳабибуллонинг адабий номи Ҳабибий эди. У Маҳмуд девон қўмида туғилгон. Бу жой Хеванинг ташқари қалъасидаги Шоқаландарбобо авлиёнинг* ёнидадир. Ҳабибуллонинг отаси пўстиндўз бўлгани учун ҳам уни ҳунарманд оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Ҳабибулло эски мактабни тўлиқ битказган, бироқ мадраса таълимини тўлиқ олмаган, хаттотлик билан шуғулланиб, девон бўлгон. У девон тартиб берган бўлиши керак. Лекин бу девон кимнинг қўлида қолгани маълум эмас.

Ҳабибулло Шайтон Исломхўжа вазири Акбарнинг девонхонасида ёзувчилик, ҳатто шоирлик ҳамда девонлик қилгон. У 40 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Сабаби Муҳаммад Раҳимхонга яқин бўлишдир. Лекин соз илмидан мутлақо хабарсиз бўлгон.

Ҳабибий калта бўйли, чўққисоқол, аммо хушсурат одам эди. Кўп бохаёл киши бўлиб, сахий эмас эди. Одамлар билан

* Қабристонининг.

муносабати ул қадар яхши эмас, сўзлашганда одамни писанд этмас эди.

Шоир Ҳабибий 60 ёшида вафот этди. Жасади ўзининг Хевадаги ҳовлиси яқинида бўлгон Шоқаландарбобо қабристонига қўйилгон.

ШОИР РОҒИБ БАЕНИ

Шоирнинг номи Муҳаммад Раҳим махзум, отасининг номи қози Шокир ўғли бўлгон. Муҳаммад Раҳимнинг адабий номи Роғиб эди. Бу номни унинг ўзи танлаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим этганида, хон буни қабул қилгон.

Муҳаммад Раҳим Урганчнинг Ниёзмуҳаммадарбоб деган қишлоғида туғилгон. Бу қишлоқни Чопчилар — кигиз босадиганлар деб ҳам атайдилар. Роғибнинг отаси Урганчда қози бўлғони учун ҳам уни руҳоний оиласидан чиққан дейиш мумкин. Роғиб эски мактабни битказган, бироқ мадраса таълимини тўлиқ олмаган. Қозининг нўйисандаси (хат ёзувчиси) бўлгон. Шунингдек, шоирлик билан ҳам шуғулланган.

Муҳаммад Раҳим махзум девон тартиб бергон. Бу девон ўғли Бекжоннинг қўлиндаму ё бошқа бировдаму, маълум эмас.

Роғиб мансабдор бўлгон эмас, қўл кучи билан кун кечирган. У 35 ёшларидан шоир-

лик билан шуғуллана бошлағон. Бунга сабаб Муҳаммад Раҳимхонга яқин бўлишдир. Соз илмидан мутлақо хабари йўқ эди. У узун бўйли, тоза кийимлар кийиб юрадиган, қорасоқол, доно киши эди. Шошилиб сўзлар, кўнглига ўтирадигон донороқ киши бўлса, очилиб суҳбатлашар эди.

Шоир Роғиб 55 ёшида вафот этди. Жасади Урганчдаги Шовалиддинхўжа (Жонхўрозбобо) қабристонига қўйилғон.

ШОИР ДЕВОНИЙ БАЕНИ

Шоирнинг номи Комилжон, отасининг исми Исмоил муҳркон девон бўлғон. Комилжоннинг адабий номи Девоний эди. Девоний Хева қалъасининг орқа тарафиндаги Сангар деган қишлоқда, Воисқора қўмида туғилғон. Шоир Комилжон Девоний ёзувчи ва мусиқашунос оиласидан чиққан деса муболаға бўлмайди.

У беш илмга эга эди. Аввало, агар асбоб бўлса, бешотар милтиқ тузатар, иккинчидан, олти ярим мақом соз чертмоқни билар, лекин айтмоқни билмас эди. Учунчидан, яхши хушхат котиб эди. Тўритичидан, яхши шоир эди. Иккинчи Навоий дейиш мумкин эди. Бешинчидан, яхши ислимкор наққош эди.

Шоир Девоний девон тартиб берғон.

Ўгли Ҳамзанинг қўлида бор. Бу девонни олиб Рўздат Тарроҳнинг ўгли Юсуфбой ишлаган.

Комил Девоний бизлар билан шерик девон эди. Талабимиз ҳар куни икки танга ишлар, шунинг билан кун кечирар эдик. Девоний 15 ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлағон. Шуғулланишига Муҳаммад Раҳим иккинчининг ёнида бўлиш истаги сабаб бўлғон. У ўрта бўйли, қора соқолли, бурни узун, чечакбужур, ўтакетган сахий киши эди. Қарз берадиган одам бўлса, ўйлаб ўтирмай қарз олиб, харж этар эди. Мен:— Қомилжон, қарз кўпайиб кетди-ку, — десам, у: — Қарз топдим — ганж топдим, — дер эди.

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг саройида ўтириш тартиби шундай бўлган: вазирлардан Улуғ Мамат маҳрам, иккинчи — Кичик Мамат маҳрам, учинчи — Толиб махзум, тўртинчи—Худойберди махзум, бешинчи — Муҳаммад Вафо карвонбоши, олтинчи — Қаландар дўнмаслар ўтирар эдилар. Хоннинг саройида китоб ёзиб ўтирган заррин қалам девонлар тубанда кўрсатилади: биринчи — Худойберган муҳракон девон, иккинчи — Муҳаммад Ёқуб Харрот девон, учинчи — Муҳаммад Шариф Тарроҳ девонлар ўтирганлар. Муҳаммад Шариф Тарроҳ девонни таёқлаб ўлдирган.

ларидан кейин хон Толиб махзумни юбориб, мени олдирди. Мен Толиб махзумга:— Акамнинг жасадини маҳрамхонадан олиб чиққаним учун, Махзум оға, Арк дарвозасидан кирмакка виждоним чидамайди, бормайман, деб айтдим. Толиб махзум менга:— Биринг вафот этдинг, сен бормасанг, хоннинг бир оғзи ўт, бир оғзи сув, авлодинг бирла ўлдиришга буйруқ беради,— деди. Кейин боришга мажбур бўлдим. Толиб махзум мени саройга, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ҳузурига олиб кирди. Саройнинг қописидан йиғлаб кирдим. Муҳаммад Раҳим иккинчи:— Акангнинг ўрнига ўтир! Ундан қолғон китобнинг давомини ёз!— деб буйруқ берди. Шу вақтда ёшим 21 да эди. Қопида йиғлаб турғон вақтимда Улуғ Мамат маҳрам:— Ўзи ёш бола экан. Акасининг вафот этган еринда, сизнинг ҳузурингизда ўтира билурму?— деди. Хон Қичик Мамат маҳрамга:— Даҳлизга устал қўйиб, ёнига Болта Харротни чақир, Комилни ҳам чақир!— деб буюрди. Дарҳол унинг амрини ҳозир қилдилар. Алар бирла даҳлизда ўтирадурғон бўлдик. Сарой қописи очиқ турар, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи сўзлаган сўзларини эшитиб ўтирар эдик. Лекин Аҳмаджон Табибий саройда— хоннинг ёнида ўтирар эди. Ёзлар: Нодим Болта Харрот девон,

Комил Девоний, Бобожон Тарроҳ Ходим, Юсуф Харрот Чокар ўн йил шу тартибда сарой даҳлизинда ўтирдик. Бир минг тўққиз юз ўнинчи йилда, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг вафотидан сўнг, Исломхўжа мени махфий котиби қилиб олди; чунки Муҳаммад Раҳимхондан олган тарбиям Исломхўжага маъқул бўлгон эди.

Исломхўжа Исфандиёрни Петербургга олиб борғонида Николай Исломхўжани чақириб, уч марта суҳбатлашгон. Сўнгги суҳбатда у Исломхўжага:— Хон ёш, Хоразм ҳукуматини сенга топширдим... Қандай камчиликларинг бўлса айт, ёрдам қиламиз,— деган. Исломхўжа Николайга:— Тақсир, биздаги биринчи камчилик шулким, Тўра-миз Алексей ҳазратлари номига Хевада бир дўхтирхона солишимиз керак. Иккинчидан; бизда иккита катта арна бор. Бирининг номи — Шовот, бирининг номи — Ғазовот. Шуларга темир кўпир қилиниши керак. Учинчидан, биз сизга тилғиром бермакчи бўлсак, Тўрткўлга ўтиб ташлаймиз, бизга Хевада почта, тилғироф бўлиши керак, тўртинчидан, Исфандиёр ёш, эски иморатни хоҳламайди. Шунга Нуруллабой деган жойда бир зал солиниши керак,— деган. Исломхўжа Хевага қайтгач, ўзининг залида мажлис қилиб, бу воқеаларни гапириб берди,

Мажлисда Исломхўжанинг муовини Раҳимберган маҳрам, Хонқа ҳокими Ҳожибой Амин Оллоберди ўғли, Урганч ҳокими Оллоберганбой, Юсуф ясовулбошининг иниси, дафтар девони Муҳаммад Амин девон, Абдурахмон Ҳожи девон, Отажон девон, шу мажлиснинг котиби бўлмиш мен — Бобожон Тарроҳ девонлар иштирок этишди. Мажлисда дўхтирхона, Нуриллабойда бир сарой, Қўша дарвоза ва турма солиш масаласи кўрилди. Буни ўзининг муовини Раҳимберган маҳрамга, ҳисоб-китобини менга, почта-телеграф масаласини Отажон девонга буюрди. Муҳаммад Амин девон зиммасига мадрасани юклади. Бу иморатлар қурилиши бир минг тўққиз юз ўн биринчи йилда бошланиб, уч йилда бўлди. Ондин сўнг Исломхўжани хон ўлдириш пайиға тушди.

Хуллас, Комилжон Девоний билан биз бу воқеаларнинг шоҳиди эдик. Шоир Девоний 45 ёшида вафот этди...

ШОИР МУТРИБ ХОНАИХАРОБ БАЕНИ

Шоирнинг номи Муҳаммад Ҳасан, адабий таҳаллуси Мутриб Хонаихароб, отасининг оти Ҳожи табиб бўлган. Унинг ада-

бий номини ўзи танлаган эмас, балки Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қўйган. Мутриб Хеванинг ташқари қалъасинда, Қалли оқсоқол қўмида туғилгон. Қалли оқсоқол деган киши Мамат маҳрам мадрасаси ёнидаги элатнинг оқсоқоли бўлгон.

Мутриб Хонаихаробни ёзувчи оиласидан чиққан дейиш мумкин. У тўрт илмга эга бўлгон: биринчидан, эски мактабни битказган, иккинчидан, яхши созанда бўлгон, учинчидан яхши шоир, хаттот ва девон бўлгон, тўртинчидан, ота касби — табибчилик қилгон.

Шоир Мутриб девон тартиб берган бўлиши керак. Бу девон унинг ўлимидан сўнг кимнинг қўлида қолгани маълум эмас.

Мутриб Хонаихароб мансабдор бўлгон. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи давринда девонлиғ қилгон. Халқ билан алоқаси яхши бўлгон. У ўттиз ёшларидан шоирлик билан шуғуллана бошлаган. Шуғулланишига сабаб Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқин бўлишдир. Шунингдек у олти ярим мақомни тўлиқ билар, ҳам чалар, ҳам айта оларди.

Мутриб ўрта бўйли, кетмон соқол, бироқ соқоли сийрак, ифлос кийиниб юрадиган киши эди. Ўзи бой бўлса-да, бир оти бор эди, шу отга ўт бермасди. Жуда ориқ от эди. Бу отни кўрганлар:— Муҳаммад

Ҳасан девоннинг отига ўхшар экан,— дер эдилар. Мутриб сўзлаганда оғизларини ўйнатиб сўзлар эдиким, кулавериб ичакларингиз узилар эди. Шунинг учун Муҳаммад Раҳим иккинчи унга Хонаихароб деб ном қўйган эди.

Шоир Мутриб етмиш ёшларида вафот этди. Унинг жасади Хеванинг ичкари қалъасидаги Таобли авлиё тўғрисида жойлашган Полвонсори деган жой қаршисига қўйилган.

ШОИР АҲМАДЖОН ТАБИБИЙ БАСНИ

Шоирнинг исми — Аҳмаджон, отасининг исми Али маҳрам бўлган. Унинг отаси Отажон тўрага сотилган. Отажон тўра ақлли одам бўлгани учун ўзига маҳрам қилиб олган. Рус подшоси Александр II Хоразмни олғондан сўнг сотилган қулларни озод қилган. Шунинг оқибатинда Али маҳрам ҳам озод бўлгандан кейин ўғли Аҳмаджонни табибчиликни яхши билган Яхшимуродбекка шогирдликка топшириб, табиб қилган. Аҳмаджон табиб бўлғач, саройда чарчи дўкони очиб, чарчилик қилиб ўтирган.

Аҳмаджоннинг адабий номи Табибий бўлиб, бу номни хон ҳам қабул қилган. Аҳмаджон Хеванинг ташқарисидаги қалъада, Юсуф ясовулбоши қўмида туғилган.

Унинг отаси Эрондан олиб келиниб сотилган қул бўлғони учун уни камбағал оиладан чиққан дейиш мумкин. Унинг шоир сифатинда танилишига Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг гурунглари сабаб бўлғони, Худойберди махзумнинг тавсияси ила саройга олиб келинганини биз юқорида баён қилган эдик.

Аҳмаджон Табибий беш илмга эга эди: биринчидан, яхши шоир эди. Муҳаммад Раҳимхоннинг буйруғи билан «Мажмуатушшуаро»ни ташкил қилди. Иккинчидан, яхши рамил билар эди. Учинчидан, яхши табиб эди. Тўртинчидан, хушхат эди. Бешинчидан, нота ишларини яхши билар эди. Ўзи кўса, бир тор ҳам соқоли йўқ эди.

Аҳмаджон Табибий девон тартиб берган, лекин унинг вафотиндан кейин бу девон кимнинг қўлинда қолғони маълум эмас. У сарой шоирларининг бошлиғи бўлган. холос. Бошқа мансабда бўлган эмас.

Аҳмаджон Табибий 15 ёшларинда, саройда чарчи дўкон очиб турган вақтларинда саройдаги баъзи болаларни мақтаб ғазал айтиб бериб, баъзи бойларнинг болаларини танқид қилиб шоир бўлган. У нота илмини ҳам тўлиқ билган.

Аҳмаджон Табибий ўрта бўйли, доно одам эди. Ақлли, фаросатли кишилар би-

лангина очилиб суҳбатлашар эди. Тор кийимлар кийиб юарди.

Ун биринчи йилда Исфандиёрнинг ўгли Темур Ғози тўрани кесмоқ* учун Исфандиёр Исломхўжага Аҳмаджон Табибийни олдиришга буйруқ берган. Исломхўжа тўйга бағишлаб ғазал айтиш учун Аҳмаджонни олиб келишни менга топширди. Буйруқ бўйича ойна аробани миниб унинг уйига борсам, касал ётгон экан. Хоннинг: Табибий касал ётгон бўлса ҳам аробага солиб олиб кел!— деган буйруғини айтганимда у йиғлади:— Мени аробага солиб олсангиз, йўлда вафот қилсам, сўнг нима бўлади? Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг саройинда кўп вақтлар бирга бўлдик. Шунинг ҳурмати, мени олиб кетманг,— деб илтижо қилди. Мен уни уйида қолдириб қайтиб кетдим. Эртаси куни Исломхўжага Аҳмаджон Табибийнинг вафот этгонлиги ҳақида хабар келди. Исломхўжа бу хабарни кириб Исфандиёрга айтди.

Аҳмаджон Табибийнинг одатлари шундай эди: димоғида минғиллаб сўйлар, тоза кийим киймас, ифлос юарди. Ичкиликка жуда ўч эди. Касал бўлғонда бориб кўрсам, оғзида тишлари қорайиб кетган. Ичкиликни кўп ичганидан тишлари қорайиб

* Кесмоқ — суннат қилмоқ.

кетган, деб ўйладим. Демак, пиён бўлмай юрган вақти йўқ эди. Бироқ қимматбаҳо. ичимликлар ичар эди.

У кўса бўлганлиги учун ёшини аниқлаб бўлмасди. 60 ёшларинда вафот этган бўлса, эҳтимол. Жасади ўзининг яқинидаги Чодирли Эшонга қўйилгон.

ШОИР АВАЗ УТАР БАЕНИ

Хевада подшонинг сочини оладургон сартарошга ўтар деган амал берилган. Шоир Аваз Утарнинг отаси ана шундай сартарош бўлгон. Шоирнинг адабий номи Аваз бўлиб, бу номни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қўйгон. У Гадикбўйи деган жойда туғилган. Бу жой Хевада жуда машхур. Аваз туғилгон мачит қўмини Тўртшо-возбобо дейдилар,

Аваз Утарнинг отаси сартарош бўлғони учун ҳам уни ҳунарманд оиладан чиққан дейиш мумкин. У тўрт илмга эга бўлгон: биринчидан, яхши сартарош бўлгон, иккинчидан, ажойиб шеърлар битган, учинчидан, табиблик илмини билган, тўртинчидан, рамил илмини эгаллаган. Бу илмларни у Яхшимуродбекдан ўрганган. Яхшимуродбек Юсуфбек Баёнийнинг акаси бўлади. Аваз Утар девон тартиб бергон. У мансабдор бўлган эмас.

Шоирлик билан 15 ёшларидан шўғуллана бошлаған. Чарчи саройинда Аҳмаджон Табибий билан улфат бўлғони учун, унга эргашиб шеърлар ёза бошлаған. Бироқ Аваз Утарнинг саз илмидан мутлақо хабари йўқ эди.

Шоир Аваз Утар ўрта бўй, қора соқолли, кўсанамороқ киши эди. Мамат маҳрам мадрасасидаги подшоликка чиқарилган ҳужра бизларга, яъни Нодим, Чокар ва менга берилган эди. Муҳаммад Раҳимхон Авазни ёмон кўргани учун бу ҳужрага уни шерик қилмади. Шунга қарамай жўра бўлғони учун Мамат маҳрам Авазни ҳам шу ҳужрага жойлаштирди. Кечалари Аваз юлдуз текшириб чиқар эди. Бизлар:— Аваз, сен Афлотун бўлмоқчимисан?— дердик. у бизларга:— Аҳмаджон Табибий юлдуз танимасанг, рамилни (фолни) ишла-та олмайсан, дегани учун, оқшомлари юлдуз текширмасам бўлмайди,— дер эди. Шунда бизлар:— Бизни ҳам уйқудан қўясан, ўзинг ҳам уйқудан қоласан,— дер эдик. Айниқса, мен унга, бизнинг ёнимизда қолма, дер эдим. У, шерик, менинг маллолим йўқдур, равоқда ўлтириб юлдуз текшираман, холос, дер эди. Нодим ва Чокарлар менга, қўявер, малולי йўқ, қолса қолаверсин, дер эдилар.

Аваз Утар чаққон сўзлар айтар эди.

Сиёсатдан ўқиган эмас эди. Ўзи хушбичим киши бўлса-да, оғзи жуда бепаровуз эди.

Тошкентда совет замонда ҳукумат Раҳмат Мажидийга Огаҳийни кўтаришни буюрган. Мени — Бобожон Тарроҳ Ходимни кўтариш Айёмийга топширилган. Айёмий Юнус Рўзимухаммад ўгли Шомурод бирла менинг ёнимга келдилар. Мени чақириб зиёфат беришди. Шу зиёфатда, ҳукумат сизни кўтаришни буюрди, дейишди. Мен, ҳаёт одамни кўтариш қонунда йўқ, вафот этганлардан бирини кўтариш керак, дедим. Айёмий менга, биз вафот этган шоирларни билмаймиз, деди. Мен, Аваз Утарни кўтариш керак, дедим. Шу тарихларни ёзиб кетиб, Айёмий Аваз Утарни кўтарди. Буларнинг ҳамаси бўлгон гап. Бу гаплани ёзиб олгонларнинг номлари: Юнус, адабий номи Айёмий, Отамахсум, адабий номи Партав, учинчиси — Усмонов.

Аваз Утар бир минг тўққиз юз ўн тўққизинчи йилда, ёши маълум эмас, вафот этди. Жасади аввал Қораолимбобо қабристонига қўйилган. Қораолимбобо қабристонига кўчирилиб, Қачорни қўмига жойлаштирилгондан сўнг Аваз Утарнинг авлодлари жамлашиб, жасадини Чодирли Эшонга қўйишди.

ШОИР НОДИМ БАЕНИ

Шоирнинг исми Болта девон, отасининг исми Қурбонбой Харрот бўлгон. Болта девоннинг адабий номи Нодим бўлди, бу номни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қўйгон. Нодим Шихло деган қишлоқда қози Иноят қўминда туғилгон. Бу қишлоқ Хева қалъасининг қибласинда жойлашган. Болта девоннинг отаси харрот бўлғони учун уни ҳунарманд оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Нодим икки илмга эга бўлиб, биринчидан, шоир, иккинчидан хушхат хаттот эди. Хуллас, бошқа илми йўқ эди. Нодим девон тартиб бергон бўлиши керак. Бу девон ҳозир кимнинг қўлинда қолғони маълум эмас. Нодим бизлар билан шерик, пасткаш девон эди. Халқ билан алоқаси яхши эмасди. У сарой шоирларидан бири ҳисобланар, Мамат маҳрам мадрасасинда бирга турар эдик.

Нодим йигирма беш ёшлариндан шоирлик билан шуғуллана бошлаган. Шуғулланишига сабаб шулким, Муҳаммад Раҳимхон иккинчи, агар шоир бўлмаса, юз қамчи урдираман, деб буйруқ берган. Қамчидан қўрқиб, Нодим қатори биз Юсуф Харрот Чокар, Боожон Тарроҳ Ходим, Комил Девонийлар шоир бўлдик. Болта девон би-

лан Юсуф Харрот Чокарнинг устози Баёнӣ бўлди. Комил Девоний ҳам унга шогирд тушди. Менинг устозим эса Доий бўлди.

Нодим соз илмидан мутлақо хабарсиз эди. Кўринишдан узун бўйли, серсоқол, чечакбужур одам эди. Мамат маҳрам мадрасасида подшолиққа чиқарилган ҳужрада бирга турардик. Чокар билан мен шерикчиликка харажат қилардик. Нодим эса бизга шерик бўлмас, ёлғиз ўзи овқатланар эди. Шундоқ дунё жамламоққа меҳр қўйган кимса эди.

ШОИР ЮСУФ ХАРРОТ ЧОҚАР БАЕНИ

Шоирнинг исми Муҳаммад Юсуф, отасининг исми Ёқуб Харрот девон бўлгон. Бу одам олти ярим мақом созни тўлиқ билган. Муҳаммад Юсуфнинг адабий номи Чоқар бўлиб, бу номни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қўйган. Чокар Шихло деган қишлоқда қози Иноят қўминда туғилгон. Унинг отаси олти ярим мақомни тўлиқ билгани учун Чокарни мутриб оиласидан чиққан деса бўлади. Чокар тўрт илмга эга бўлган: биринчидан, олти ярим мақом созни билган, иккинчидан, хушқалам котиб бўлган, учинчидан, рамилни билган, бу борада устози Аваз Утар бўлгон, тўртин-

чидан, табибликни билган. Чокар девон тартиб берган. Бу девон ўғли Фозилжонга қолгон бўлса, Тошкентда бўлади.

Чокар мансабдор бўлгон эмас. 15 ёшлариндан бошлаб шоирлик билан шуғулланишга киришди. Бунга сабаб Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг, шоир бўлмасаларинг юз қамчи урдираман, деган буйруғи бўлди. У ўрта бўйли, қора соқол, хушсурат киши эди. Тошкентга боргандан кейин соқолини сидирди, соқолсиз бўлди. Зиёфатларда ажойиб гапларни топиб гапириб ўтирар, жуда қизиқчи эди. Зиёфатларга келмай қолса, Чокар келмади деб, кўнглимиз тўлмай қайтар эдик. У келса, зиёфат воғлама* бўлар эди.

Юсуф Харрот Чокар 55 ёшинда вафот этди. Тошкентда оламдан ўтғони учун жасади ўша ерда қолди. Қайси қабристонда экани менга номаълум.

ШОИР НАЗИРБОЙ БАЕНИ

Шоирнинг исми Муҳаммад Назирбой, отасининг номи Раҳматулло ясовулбоши бўлгон. Назирбойнинг адабий номи Хаёлий бўлиб, бу номни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қўйгон. Хаёлий Хеванинг ташқари

* Жуда зўр, қизгин.

қалъасинда Абдалбобо қўминда туғилғон. Отаси таниқли ясовулбоши бўлғони учун уни амалдор оиласидан чиққан дейиш мумкин.

Хаёлий эски мактабни битирган, лекин мадрасага бормаган. Ясовулбоши отасининг давлати бирла юрган, шунинг билан шоир бўлғон. Хаёлийнинг девон тартиб берғонлиғи номаълум. Бойлиги ниҳоятда кўп бўлиб, отасиндан қолғон давлат билан кун кечирган.

Хаёлий 35 ёшлариндан шоирлик бирла шуғуллана бошлағон. Шуғулланишига сабаб Муҳаммад Раҳимхон иккинчига яқинлашиш бўлғон. Бироқ унинг соз илмидан мутлақо хабари бўлмағон. Ахлоқий томонлари жуда ёмон бўлиб, айтурға бўлмайди.

Хаёлий 55 ёшида вафот этди. Жасади Хўжабоғдаги қабристонға қўйилғон бўлиши керак.

ШОИР МУЛЛА ЮСУФ ҚОРАМОНЛИ БАЕНИ

Шоирнинг исми Мулла Юсуф Қорамонли, отасининг исми Абдулла бўлғон. Бу шоир Мулла Юсуф Қорамонли номи билан машҳур бўлғони учун бизлар ҳам шундай атаб юрганмиз. Туғилғон жойи бизга номаълум бўлғони учун ёзмадик. У камбағал оиладан чиққан.

Мулла Юсуф Қорамонли уч илмга эга эди: яхши шоир, хушқалам хаттот, мадраса таълимини тўлиқ олгон киши эди. Унинг девон тартиб берғони маълум эмас. Шунингдек, у мансабдор ҳам бўлгон эмас. Шерғозихон мадрасасида туриб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг ёрдами билан кун кечирди.

Мулла Юсуф Қорамонли 35 ёшлариндан шоирлик билан шуғуллана бошлагон. Мақсад Муҳаммад Раҳимхоннинг эътиборини қозониш бўлгон. Соз илмидан мутлақо хабари йўқ, бунинг устига ахлоқий томондан анча паст даражада эди.

Мулла Юсуф Қорамонли 66 ёшларида вафот этган бўлса, эҳтимол. Қорамонда оламдан ўтгани учун жасади ўша ерга қўйилган. Қайси қабристонда экани бизга маълум эмас.

ШОИР МУҲАММАД НИЁЗ МАХЗУМ ДЕВОН БАЕНИ

Шоирнинг исми шарифи Муҳаммад Ниёз махзум девон, отасининг исми Отажон суйғун эди. Суйғун унинг лақаби бўлгон. Муҳаммад Ниёз махзумнинг адабий номи Музнийб эди. Бу номни унинг ўзи танлаб, Муҳаммад Раҳимхон иккинчига тақдим қилгон вақтинда, хонга бу ном маъқул

бўлгон. Музниб Хеванинг ташқари қалъа-
сида, Муҳаммад Танобий қўминда туғил-
гон. Ижтимоий чиқиши камбағал оиласи-
дандир. У уч илмга эга эди: мадраса таъ-
лимини тўлиқ олгон, яхши шоир ва хуш-
қалам хаттот эди. Унинг девон тартиб бер-
гани маълум, бироқ бу девон кимнинг қў-
лида қолғони номаълум.

Муҳаммад Ниёз махзум мансабдор бўл-
гон эмас. 25 ёшлариндан шоирлик билан
шуғуллана бошлаган. Мақсад — Муҳам-
мад Раҳимхонга яқинлашиш бўлгон. Муз-
нибнинг саз илмидан мутлақо хабари йўқ
эди.

У кўринишдан ўрта бўйли, сариқ соқол-
ли, сиёсий саводи ҳаминқадар киши эди.
Шоир Музниб 60 ёшида вафот этди. Жа-
сади Нонемасбобо қабристонига қўйилган.
Қўша дарвоза солингандан кейин қайси
қабристонга кўчирилгани номаълум.

ШОИР БОБОЖОН ТАРРОҲ ХОДИМ БАЕНИ

Шоирлар назоратчиси бўлғоним учун
ўзимга ўзим жавоб бераман. Исмин Бобо-
жон Тарроҳ, отамнинг исми Абдулазиз
бўлгон. Адабий номим Ходим бўлиб, бу
номни ўзим танлаганман, Муҳаммад Ра-
ҳимхон ҳам маъқул кўрган. Мен Хевадаги
қушбегининг қўминда, ичкари қалъада ту-

ғилғонман. Отамнинг адабий номи Ходим, биринчи бобомнинг адабий номи Қонеъ бўлғон. Абдуқодир девон — Қонеънинг отасининг номи Муҳаммад Назир девон, адабий номи Мунший бўлғон. Шунинг учун ижтимоий чиқишимни ёзувчи оиласидан деса бўлади. Беш илмга эгаман. Биринчидан, шоирлигим бор. Иккинчидан, хушхат котибман. Учинчидан, эски мактабни тўлиқ битказганман. Тўртинчидан, олти ярим мақомни тўлиқ биламан. Бешинчидан, мадраса таълимини тўлиқ олганман. Ишим кўплиги учун махсус, яхлит девон тартиб бера олмадим. Лекин кичик девонларим Тошкентда, Шарқшунослик институти фондида бор. Бу девонларнинг рақамлари тубанда кўрсатилади:

- I. 1231-қўлёзма
- II. 204-қўлёзма
- III. 3460-қўлёзма
- IV. 911-қўлёзма
- V. 1192-қўлёзма
- VI. 1119-қўлёзма (Феруз девони)

Юқоридаги девонлар менинг айтғонларим эмас, балки шоирларнинг ғазалларини ўз қўлим билан кўчирғоним девонлардир. Ўзим айтғон девонларнинг рақамлари тубанда кўрсатилади:

I. 906-рақамли девон.

II. 901-рақамли девон.

III. 1142-рақамли девон.

Буларнинг барчаси Тошкентдаги Шарқ-шунослик институтида сақланмоқда.

Мен икки мансабга эга эдим. Биринчидан, Комил Девоний ҳам, Хонаихароб ҳам менга шерик патакчи девон бўлгонмиз. Иккинчидан, Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг даврида ўттиз бир шоирга назоратчи бўлгонман. Шунинг учун ҳам ўттиз бир шоирга баҳо бергонман.

Шоирлик билан йигирма бир ёшимдан шуғуллангонман. Бунинг сабабини юқорида баён қилдик. Шоирликда устозим Юсуф Ҳожи Охун Дойи эди. Шоир бўлмасак, қамчи ейишимиздан қўрқиб, Юсуф Ҳожи Охуннинг олдига йнглаб бордим. У менга бир зиёфат буюрди. Зиёфатга Ожизни, Обид Олимни чақир, шу ўтиришда сени шоир қиламиз, деди. Севниб, зиёфат тайёр қилдим. Дойи оқшом қолиб, менга шеър ёзиш тартибни ўргатди. Мен кечаси билан ётиб ёздим. Азон чой вақтинда Дойи, қани ёзганларингни олиб кел-чи, деди. Мен битганларимни келтириб, унинг қўлига бердим. У ўқиб, ислоҳ қилиб берди. Шоирлик билан шуғулланишимга шу сабаб бўлди.

Созни ўрганишим ҳам бир сабаб билан бўлгон. Полвон Утар табиб бир куни бизга, яъни Комил Девоний, Юсуф Харрот ва менга, кўзингизнинг оқи сарғайибди, тезда сизлар шохлихуё, жинни бўлиб қоласиз, деди. Мен, бунинг иложи нима, деб сўради.— Иложи шуки, соз машқ этасизлар,— деди у. Шундан кейин ўн беш йил муттасил Комил Девонийнинг боқчасида соз машқ этдик...

Комил Девоний ғижжакка ҳаваскор бўлди. Юсуф Харрот гармонга ҳаваскор бўлиб, бизнинг чекимизга усули доира тушиб қолди. Устозимиз подшолик созинда олти ярим мақомни биладургон Муҳаммад Ёқуб позачи бўлди. Мен ҳам чертар, ҳам айтар эдим. Юсуф Харрот ҳам шундоқ эди. Бироқ Комил Девоний чертар, лекин айта билмас эди.

Бирор киши қилмаган ишлари билан мақтанса, уни аҳмоқ дейдилар. Аммо қилган ишлари билан мақтанса, бу унинг сифоти бўлади. Мен энди қилгон ишларимдан баъзиларини айтиб ўтмоқчиман. Ҳамма шерикларим зиёфатда бир танга йўқлаб чиқса, мен 9 сўм йўқлаб чиқар эдим. Тўққиз сўм беш тилло бўлиб, бу беш тиллога бир одам бир йил деҳқон бўлиб юрар эди. Демак, дунёни дўст тутмас эдим.

Тошкентда ишлаб юрган пайтимда гер-

моннинг уруши бошланди. Октябр район собесига ариза бериб, пенсиямни армия фондига ўтказдим, ҳозир ҳам пенсия олмайман.

Уруш давринда эшак асосий уловга айланди. Менинг отдек келадигон оқ эшагим бор эди. Айланиб юрсам, бир калхўзчининг сувгазиги* экан. Ўзининг тўққизта боласи бор экан. Чиқирдан сув очмаса, болалари оч қолади. Шунинг учун чиқирга қўш деб унга шу эшагимни ташлаб келдим. Болаларимиз ҳамон, отамиз тагидаги эшагини ҳам калхўзчига ташлаб келган, деб бизни танқид қилишади.

Мен — Бобожон Тарроҳ Ходим ҳозир (милодий 1970 йил 5 август) 97 ёшга кирдим. Вафотимдан сўнг, насиб бўлса, жасадим Шихмавлон қабристонига қўйилади. Огаҳий ҳам шул қабристонда ётибди. Бу қабристон Хева қалъасининг орқа тарафинда, Қиёт қишлоғи билан Каттабоғ ўртасиндаги Каттабурун Ғўвик деган қишлоқда. Бобожон Тарроҳ Ходимнинг қабри ана шу қабристонда солиб қўйилгон.

* Сувгазик — сув очиш навбати.

ХОДИМ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СУЗ

Бобожон Тарроҳ Азизов 1878 йили Хевада таваллуд топган. Шоирнинг аждодлари ҳам адабиётга меҳр қўйган кишилар бўлган. Унинг бобоси Абдуқодир Девон замонасиннинг таниқли ижодкорларидан бири эди. У «Қонеъ» тахаллуси билан ижод этган. Қонеъ илмли киши бўлиб, Лаффасийнинг «Мажмуатуш шуаро» асарида Қонеъ тўғрисида бундай дейди:

Қонеъки қаноати, хушсухан,
Онинг фикри давомат илми фан.
Ки исми Исо Охун анинг.
Адабиётда кўпдур жаҳди анинг.
Гоҳи мадрасада истиқомат қилиб,
Ғазал демакни анча одат қилиб.

Шоирнинг катта бобоси, яъни Абдуқодир Девоннинг отаси Муҳаммад Назир Девон бўлса «Мунший» тахаллуси билан ижод қилган қалам соҳибидир.

Шоирнинг отаси Абдулазиз Абдуқодир ўгли «Ходим» тахаллуси остида шеърлар битган. Бироқ у эрта — 28 ёшида вафот этиб кетади. Боқувчисиз қолган оиланинг бошига оғир кунлар тушади. Шунда шоирнинг тоғаси Машариф Тарроҳ жияни Бобожонни ўз тарбиясига олади.

Бобожон 7 ёшида бошланғич мактабга боради. Мактабдан сўнг 22 ёшгача мадрасада таълим ола-

ди. 15 ёшидан бошлаб шеърлар машқ этади ва отасининг тахаллусини ўзига олиб, «Ходим» тахаллуси билан ижод қилади. (Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, Ходимнинг невараси Анвара Отамуротова ва чевараси Хиромон Юсуновалар ҳам шоира. Уларнинг шеърлари, мақолалари республика матбуотида чоп этиб турилади).

Бобожон Тарроҳнинг шеърлари Ферузга маъқул тушган. Бобожон Тарроҳнинг акаси ўрнига мирзо ва сарой шоирларига раҳбар этиб тайинланиши бежиз эмас. У бу вазифада ўн йил ишлаган. Шу боис кўрган-билганларини ишонарли қилиб ёзиб қолдирган.

Ходим котиб сифатида шоир ва таржимон Аҳмаджон Табибийнинг 490 саҳифалик «Ҳайратул ошиқин» («Ошиқларнинг ҳайратланиши») номли девонини 1908 йилда, «Мунисул ушшоқ» («Ошиқларнинг дўсти») девонини 1909 йилда маҳорат билан настаълик хатида кўчирган. Мазкур девон 1910 йилда Хева тошбосмасида чоп этилади. У таржимон сифатида моҳир тиб олими Юсуфийнинг «Фойдалар мажмуаси» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

«Хоразм навозандалари» асари унинг энг муҳим ишларидандир. Ходим бу асарида ҳар бир шоир ҳақида фикр юритар экан, ўн иккита саволга жавоб беришга ҳаракат қилади. Китобда такрор бўлмаслиги учун биз Феруз тўғрисидаги бўлимдагина Ходим услубини ўз ҳолича бердик. Бошқа ўринлар эса ихчамлаштирилди.

Ходим замондошлари тўғрисида фикр юритар экан, ўша давр ижтимоий-сиёсий воқеаларини ўз нуқтаи назаридан ёритади, уларга ўз муносабатини билдиради.

Муаллиф воқеа-ҳодисаларни холис ёритишга ҳаракат қилган. Ферузнинг ижобий хислатларини

ҳам, салбий томонларини — зулмини ҳам кўрсатган Айни чоқда Ходим таъриф-таснифда гоҳо бир ёқ-ламаликка йўл қўйгандек таассурот қолдиради.

Албатта, Ходим ўз даврининг одами, тирик инсон. У кимнидир яхши кўрган, кимдандир хафа бўлган, нафратланган. Шу боис асарнинг айрим ўринларида, баъзи шоирларга муносабатда у холисликдан чекинган бўлиши мумкин. Холис ҳукмини ўша даврга оид бошқа манбалар билан таққослаш асосидагина чиқариш мумкин, холос. Бинобарин, муаллифнинг бу сингари хулосаларига танқидий, нуқтаи назардан қараш лозим бўлади.

Бундан ташқари асарда Россия императорлари Александр II билан Николай II ни вақт ва замон маъносида адаштириш ҳоллари, жузъий хатолар ҳам учрайди. Уларни тузатиб, изоҳлар билан тўлдиришга ҳаракат қилдик. Уша давр руҳини бериш мақсадида муаллиф тили, услуби имкон қадар сақлаб қолинди.

Давлатёр Раҳим

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадший нашр

Бобожон Тарроҳ Азизов — Ходим

ХОРАЗМ НАВОЗАНДАЛАРИ

XIX аср охири — XX аср бошларида Сайид Муҳаммад
Раҳимхони соний даврида яшаган шоирлар ҳақида

э с д а л и к л а р

Муҳаррир *У. Қўчқоров*

Рассом *А. Бобров*

Расмлар муҳаррири *А. Қива*

Техн. муҳаррир *Т. Смирнова*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Собирова*

ИБ № 5295

Босмахонага 28. 06. 94 да берилди. Босишга 30. 03. 94, да рухсат этилди. Бичими 60×84¹/₃₂. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитураси. Юқори босма, 2,79 шартли босма тобоқ, 3,2 нашр босма тобоғи. Жами 20 000 нусха. 1222 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 20—94 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

83.3Уз.

Б.79

Бобожон Тарроҳ Азизов-Ходим.

Хоразм навозандалари: XIX аср охири—
XX аср бошларида Сайид Муҳаммад Раҳим-
хони соний даврида яшаган шоирлар ҳақи-
да эсдаликлар, .—.: Ғ. Ғулом номидаги Ада-
биёт ва санъат нашр., 1994.— 96б.

XIX аср Хоразм адабий муҳити янги босқичга
кўтарилди. Муҳаммад Раҳимхон иккинчи — Феруз
ҳомийлигида шеърят, мусиқа, меъморчилик гул-
лаб-яшнади. Ушбу рисоладан Феруз саройида шоир-
ларнинг раҳбари, девонлик вазифасида ишлаган
Бобожон Тарроҳ Ходимнинг хотиралари ўрин ол-
ган. Уттиз бир сарой шоирининг ҳаёти, ижоди, иж-
тимоий фаолияти ҳақида мухтасар ва бой маълум-
от берувчи бу китоб фоят қимматли манбадир.

ББК 83.3Уз—1